

TARSUS, MAKAM CAMİİ HZ. DANYAL MAKAM TÜRBESİ KAZISI *

Erdal ESER**

Özet: Tarsus, inanç turizmi açısından zengin örneklerle sahip bir yerleşme olarak dikkat çekmektedir. Eshab-ı Kehf Mağarası, Bilal-i Habeşi Makamı örnekler içerisinde sayılabilirler. Bunlar içerisinde, Makam Camii ve Hz.Danyal Türbesi, son yıllarda yapılan çalışmalarla ön plana çıkmaktadır. 2007 yılında, Tarsus Belediyesi tarafından yapılan bir kanal çalışması sırasında varlığı anlaşılan bir köprü nedeni ile Tarsus Müzesi tarafından Makam Cami içerisinde bir kazı yapılmıştır. Bu kazı sırasında, Hz. Danyal'ın gömülü olduğuna inanılan Türbe ve caminin kuzeyinde bazı kalıntılar açığa çıkarılmıştır ve tarihlendirmeleri yapılmıştır. Konu ile ilgili olarak daha detaylı bilgilere ulaşılabilmesi için, Aralık 2010-Temmuz 2011 tarihleri arasında, Makam Cami Son Cemaat yerinde bir kazı çalışması daha gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, Cami ve Türbenin, Berdan Nehri yatağı ya da en azından kollarından birinin üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlardan bir diğeri ise, yapıların, Roma dönemi dokusu üzerinde yer almalarıdır. Kanalizasyon sistemi ve köprünün yapılmasından sonra, seller nedeni ile alanın değişmeye başladığı ve değişik tarihlerde yapılan çeşitli eklentilerle günümüze kadar geldiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Makam Cami, Hz.Danyal, İnanç Turizmi.

The Excavation of Maqam Mosque and The Tomb Of Prophet Daniel in Tarsus

Abstract: Tarsus attracts attention as a city which has many good examples of believing tourism. Eshab-ı Kehf's Cave and Tomb of the Bilal Habesi can be mentioned as some of those examples. Among these kind of places also The Maqam Mosque and Prophet Daniel's Tomb are the most mentioned ones in

---

* Bu çalışma birçok değerli ismin katkısı ile gerçekleştirilebilmiştir. Başta nazik davetleri ve her türlü sorunumuzla yakından ilgilendikleri için Sayın Zülfikar Tümer'e; kazıyı yakından izleyerek, değerli fikirlerini paylaşan Tarsus Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Çavuş ve Müze Araştırmacısı Sayın Abdülbari Yıldız'a; yine yakın ilgileri ve çalışma için gösterdikleri destek için dönemin Belediye Başkanı Sayın Burhaneddin Kocamaz ve Mimar Fevziye Kökdil'e; dostlukları için Sayın Nurgül ve Ömer Nerikli'ye ve destekleri için M.Acara Eser, Celal Çetin ve Oktay Gündoğdu'ya çok teşekkür ederim

** *Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Sivas.*

many studies which had been done in the recent years. In 2007, a Roman bridge was found during a canal excavation led by Tarsus Municipality. After this discovery an archaeological excavation was made by the Tarsus Archaeological Museum in the Maqam Mosque. During this excavation some remains and a tomb, which is believed that the prophet Daniel is buried in, were uncovered and dated by the archaeologist at the north and east side of the mosque. In order to have more detailed information about the remains and the tomb, another archaeological excavation was made between December 2010 and July 2011 at the north and east side of Maqam Mosque. From this second excavation it was understood that the Mosque and the tomb were built on the Berdan's riverbed or at least on one of its branches. Another result is that the mosque and the tombs, which are located above the buildings from Roman period, were built above the sewer system, bridge and other structures as a result of numerous floods which began to change the whole area. It is clear that construction and structure survived until today with various extensions which were made during time.

Key Words: Tarsus, Makam Mosque, Prophet Daniel, Believing Tourism.

I. GİRİŞ

Tarsus, geçiş bölgesinde yer alması ve bereketli topraklara sahip olması nedeni ile hemen hemen her dönem önemli ve zengin bir yerleşme olmuştur.¹ Söz konusu zenginlik, günümüzde görülebilen birçok anıtlı kültürel hayata da yansımıştır. Bu anıtlar içerisinde, Eshab-ı Kehf Mağarası (Akgündüz, 1993), Makam Camii ve Hz. Danyal Türbesi (Öz, 2010), Bilal-i Habeşi Makamı ve Mescidi (Tanrıverdi, 2006: 42-43) gibi yapılar, inanç turizmi açısından günümüzde önemli bir yere sahiptir.

Bu yazıda, adı geçen yapılardan Makam Camii ve Hz. Danyal Türbesinde yapılan kurtarma kazısının tanıtımı yapılarak, kazı sonucu ortaya çıkan birimlere dair işlev-tarihlendirme konularında değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

II. YAPI TANITIMI

Şehit Kerim Mahallesi'nde aynı adla anılan meydanın güneybatısında yer alan camii, semte ve meydana da adını vermiştir (Zoroğlu, 1995: 51).²

Yapı doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen biçimlidir ve kubbenin batısı ile doğusu iki parça halinde incelenebilir (Lev.1). Mihrap önu

¹ Tarsus'la ilgili yayınlardan bazıları için bkz. Ramsay (1903: 357-410), Stern (1960: 217-225), Boardman (1965: 5-15), Öz (1991), Bosworth (1992: 268-286), Zoroğlu (1995), Darkot (1997: 18-24), Dalley (1999: 73-80), Gürbüz (2003: 79-83), Poş (2005: 243-279), Tanrıverdi (2006), Aykaç (2008), Özcan (2008), Bilgili (2011) ve Yüksel (tarihi yok).

² Yapı hakkında en detaylı çalışma için bkz. Tanrıverdi (2006: 53-58). Aynı yerde, eserin önceleri yalnızca türbe iken daha sonra üzerinde birçok kez değişiklik yapılarak camiye çevrildiği değerlendirilmiştir (Tanrıverdi, 2006: 68).

kubbesinin bulunduğu merkezi birim; kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen biçimli olup, güneyde, doğu-batı doğrultusunda atılan bir kemerle kare birim elde edilmiş, köşe üçgenleri ile geçiş sağlanan bir kubbe ile örtülmüştür.³ Kubbeli bölümün batısında sivri tonoz örtülü, eyvan kurgusuna sahip bir birim yer almaktadır. Enlemesine kurguya sahip bu birimin zemininde, U şeklinde oturma basamakları yer almaktadır.⁴ Hem kubbeli birim hem de eyvan, birer büyük boyutlu sivri kemerle kuzeye doğru açılmaktadır. Eyvan bölümünün genişliği, kubbeli birimden daha dardır ve bu durum, güney duvarda bir kademe oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca eyvanın batı duvarı düz değildir ve eğik olarak uzanmaktadır.

Kubbeli birimin doğusu, haç tonozlarla örtülü, yaklaşık eş boyutlu iki birimden oluşmaktadır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu bölümde, Makam Türbesi'ne ulaşılmıştır. Tonozlu birimlerin yapının eğimine paralel olarak eğimli yerleştirilmiş oldukları görülmektedir.

Güneydeki birimin hemen kuzeyinde, kareye yakın dikdörtgen biçimli bir mekân daha bulunmaktadır. Mekân, doğu duvarı ortasındaki bir pencere ile dışa açılır.⁵ Güneydeki haç tonozlu birim, güney duvarında eksenin doğusuna alınmış bir pencere ile kuzey birim ise, doğu ve kuzeyde birer kemerle dışa açılmaktadır.

Yapıda birisi kuzey duvarda, mihrap önü birimine geçişte kemerler arasında diğeri ise minarede olmak üzere iki kitabe bulunmaktadır (Yüksel, ty: 206; Tanrıverdi, 2006: 53-54).

Mevcut kitabeler, onarım kitabesi olup, yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Memlûklular döneminde, Hz. Danyal türbesinin bakım-onarım ve hizmet edenleri için bir vakıf kurulduğu kayıtlardan bilinmektedir. Söz konusu vakıf Sultan Gavri döneminde (1501-1516) hazırlanmıştır (Akgündüz, 1993: 449; Bilgili, 2011: 148). Vakfiye, türbe ile ilgili olmakla birlikte, büyük bir ihtimalle cami de bu tarihte inşa edilmiş olmalıdır. Memlûklu yapı geleneği göz önüne alındığında, caminin sahip olduğu, kubbe-eyvan ikilisi ile enlemesine gelişen ibadet mekânı, Anadolu dışı uygulamaları anımsatmaktadır. Türbenin yer altında olduğu göz önüne alındığında, üzerine bir yapı inşa edilmiş olması da akla yakın bir değerlendirme olmaktadır.

Caminin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri, beton örtüsü ile 20. yüzyıl ekidir ve çalışma kapsamında kaldırılmıştır. Yapının güneybatı köşesinde,

³ Kubbeli birim, güney duvarda yer alan mihraba simetrik yerleştirilmiş birer pencere ile güneye, sonradan bir destekle ikiye bölünmüş olan büyük boyutlu bir kemerle de doğudaki birimlere açılmaktadır.

⁴ Hem kubbeli birim hem de eyvana ait zemin, Tarsus Müzesi tarafından yapılan kazılarla açığa çıkarılmıştır.

⁵ Bu pencere uzun zaman boyunca hacet penceresi olarak değerlendirilmiştir.

yapıdan bağımsız olarak inşa edilmiş tek şerefeli bir minare yer almaktadır. Minarenin yerleştirilebilmesi için köşeye pah yapılmıştır.

III. KAZI ÇALIŞMALARI

2007 yılında yapının güneyindeki sokakta yapılan bir kanal çalışması sırasında, köprü olduğu düşünülen büyük taş kemerin bulunması üzerine (Lev.2), Tarsus Müzesi denetiminde bir kazı yapılmıştır (Yıldız, 2008: 31-46). Makam Camiinde ikinci dönem kazılarına 2010 yılı sonunda tekrar başlanmıştır. Bu dönem kazılarının ana hedefi, ibadet mekânının kuzeyinde yer alan son cemaat yeri olmuştur (Lev.3). Son cemaat yerinin kaldırılması sonrası, zemin tesviyesi ile çalışmalar başlamıştır.⁶

Son Cemaat Yeri ek binasının kaldırılması sonucu, bu mekân sınırları içerisinde kalmış olan kenar uzunlukları, batıdan; 6.85, 17.80, 5.40 ve 15.30 m olan bir alanda kazı çalışmalarına başlanmıştır. Yapılan kazı sırasında, üst seviyelerde, ±0.00 ile -1.94 m. arasında, Makam Camii haziresine ait mezarlara rastlanmıştır.⁷ Bu gömüler, bir mezar alanı hazırlanmaksızın, direkt olarak toprak zemine yapılmışlardır. Çalışmanın devamında, -1.94/-2.00 m. derinlikte oda mezarlar açığa çıkmıştır. Etraflarının açılması sonucu, oda mezar seviyesinin -1.94/-3.46 m'ler arasında olduğu görülmüştür. Bu derinliğe ulaşılması sırasında, oda mezarların doğusunda -2.91 m. derinlikte, sağlam taş bloklardan oluşan bir zemine rastlanmış ve yapısı nedeni ile taş yol olarak adlandırılmıştır. Son gömü de bu seviyede bulunmuştur.

Son Cemaat Yeri inşası sırasında, mekânın çevresinin yaklaşık olarak -5.00 m. derinliğe kadar kazılmış olduğu, aynı dönemde yapılmış olduğu anlaşılan istinat duvarlarının varlığından anlaşılmaktadır. Anılan duvarlar, alanın tahrip olmasına neden olmuştur. Yine bu bölümdeki örtünün taşınması amacı ile son cemaat yerini doğu-batı doğrultusunda kat eden 1.00 m. genişliğinde beton bir temel yapıldığı görülmüştür.⁸ Son Cemaat Yeri kuzey duvarından güneye doğru yaklaşık 4.52 m. genişliğindeki dar bir bantta, en azından -1.80 m. derinde tahribat olmadığı, kazının devam etmesi halinde mezarların alt bölümünde çeşitli kalıntılara rastlanabileceği ihtimali ortaya çıkmıştır. Daha önce yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmış olan mimari kalıntıların; biçim ve işlevlerinin net olarak anlaşılabilmesi için geç döneme ait olan mezarlar ve yer döşemesi kalıntısı kaldırılmıştır.

⁶ Eski son cemaat yeri zemini ± 0.00 kabul edilmiş ve bütün derinlikler buna göre alınmıştır.

⁷ Daha önce Müze tarafından kazılan bölümde de mezarlar çıkarıldığı bildirilmiştir.

⁸ Kazı ilerledikçe, derinliğe paralel olarak bu temel de kaldırılmıştır. Alanda devamlılık arz eden izler yalnızca istinat duvarları ve kolon temelleri ile tahrip edilmemiş aynı zamanda, alanın kuzeydoğu köşesine inşa edilen tuvalet ve abdestlik de yapıldıkları alanı tahrip etmişlerdir. Bu duvar içerisinde büyük çoğunluğu tahrip edilmiş kimi mezar taşı kalıntılara da rastlanmıştır. Duvarı yapanlar, kazdıkları alanda rastladıkları her şeyi kullanmışlardır.

1. Batı Bölümdeki Çalışmalar

Bu alandaki çalışmalara, 1 numaralı mezarın kaldırılması ile başlanmıştır. Çalışmalar sırasında, beton temel duvarının yaklaşık 3.00 m'lik bölümü de kaldırılmıştır. Bu duvarın kaldırılmasındaki amaç, daha önce Müze denetiminde yapılan kazıda çıkan kalıntıların devamının bulunabilmesi ve yeni kazıda çıkan kalıntılarla bağlantısını saptayabilmektir. Çalışmalar sırasında, kuzeyde yer alan istinat duvarlarının temel seviyesine kadar inilmiştir. İnilen seviye, aynı zamanda daha önce yapılan ve ulaşılan derinlikle aynıdır. Ancak bu bölümde, daha önce açığa çıkan mimari kalıntıların devam etmediği görülmüştür (Lev.4).

2. Kuzey Bölümdeki Çalışmalar

2 ve 3 numaralı mezarların kaldırılması çalışmaları sırasında (Lev.5), küçük boyutlu moloz taşlardan oluşan bir döşemeye rastlanmıştır. Döşemenin temizlenmesi sırasında, altında mezarların bulunduğu görülmüştür. Doğu batı yönünde uzanan ve moloz taşla özensiz yapılmış mezarların örtüleri de moloz taşlarla örülmüştür. Mezarlardan yalnızca birisinin duvarları düzgün kesme taşla örtüsü ise tuğlalarla özenli şekilde örülmüştür. Ancak, son cemaat yeri temel duvarının yapımı sırasında tahrip edilmiş ve içi molozla dolmuştur. Ayrıca bu bölümdeki çalışmalar sırasında, 3 numaralı mezarın doğusunda, sekiz iskelet ve dağınık halde gelen insan ve hayvan kemikleri bulunmuştur. İskeletlerin büyük bir bölümü, yine, 1960'ların başında inşa edilen son cemaat yeri inşası sırasında tahrip edilmiştir. Bu alanda, iki farklı seviyede gömü yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Alttaki ilk evrede, tonoz örtülü oda mezarlar üstteki ikinci evrede ise, bu mezarlar üzerine yerleştirildikleri anlaşılan iskeletlerden oluşmaktadır.⁹

3. Doğu Bölümdeki Çalışmalar

Bu alandaki çalışmalar sırasında -2.90 m derinlikte, Roma dönemine ait olabilecek, kuzey-güney yönünde uzanan düzgün taşlarla oluşturulmuş bir yer döşemesi kalıntısı açığa çıkarılmıştır (Lev.6). Bu bölümün güneyinde döşemenin yaklaşık 0.60 m üzerinde, doğu-batı yönünde uzanan ve düzgün taşlarla oluşturulmuş platforma sahip bir mezara rastlanmıştır. Platformun altında yer alan iskeletin alt ve üstünde, yaklaşık 4-5 cm kalınlığında ahşap kalıntısı olduğu görülmüştür.¹⁰ Çalışmalar sırasında, temel duvarının bu alanda

⁹ İskeletlerin bir bölümünün tahrip edilmiş olması, alanda, değişik dönemlerde ve birden fazla gömü yapıldığını göstermektedir. Üzerlerinde mezar taşları bulunduğu anlaşılan bu mezarlar 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl ilk yarısı içerisinde buraya gömülenlere ait olmalıdır. Gömülü bireyler Müslümandır.

¹⁰ Birey, zemin döşemesine yerleştirilen alan ahşap malzeme üzerine yatırılmıştır. Aynı malzeme ile üzerinin de örtüldüğü, kalıntılardan anlaşılmıştır. Yatırılış şekli nedeni ile Müslüman olmadığı değerlendirilmiştir.

kalan yaklaşık 2.00 metrelik bölümü de kaldırılmıştır. Bu bölümün altında, iki iskelet açığa çıkmıştır. Kemikler, duvarın altında kalmaları nedeni ile büyük ölçüde tahrip olmuştur. Duvar ve mezar kaldırıldıktan sonra Roma dönemine ait olabilecek yer döşemesinin güneye doğru devam ettiği görülmüştür.

4. Güney Bölümdeki Çalışmalar¹¹

Bu bölümdeki çalışmalarda daha önce yapılan kazıda çıkan mimari öğelerin devam ettiği saptanmıştır. Ancak, son cemaat yeri inşası sırasında yapılan temel duvarı nedeniyle kuzey bölümle olan ilişkileri tam olarak saptanamamaktadır. Çalışmalar sırasında bu alanda 04.02.2011 tarihinde bir iskelet bulunmuştur. Doğu-batı yönünde uzanan düzgün gömü olan iskeletin sol tarafı duvarın altında kalmıştır. Bu iskeletin hemen güneyinde ve bitişiğinde ikinci bir iskelet daha bulunmuştur. (Lev.7). Bireyler, birbirlerine yakın zamanlarda gömülmüş gibidirler. Her ikisi de sırt üstü yatırılmışlardır, kolları yanlarda ve başları güneye dönüktür.

5. Güneydoğu Bölümdeki Çalışmalar

Bu alandaki çalışmalar, daha önce caminin altında çıkan mimari öğelerin dışarıya ile olan bağlantılarını saptamak için önemlidir. Çalışmalar sırasında bir iskelet bulunmuş ve daha önce yapılan kazıda çıkan mimari kalıntıların devam ettiği görülmüş ve aşağıdaki çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

A-Türbe mekânı doğusundaki, sivri tonozlu birimde kazı;

Türbe mekânının doğusunda yer alan sivri tonoz örtülü birimde, özgün zemin taraması yapılmak istenmiştir. Yapılan çalışmalar sırasında dağınık vaziyette ve çok sayıda büyük boyutlu kesme taş malzemeye rastlanmıştır.¹²

B-Abdestlik bölümünün kazılması (Lev.8);

Seramik zemin kaplaması kaldırılan bölümde yapılan çalışmalar sırasında, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta olan 0.95x8.20 m. ölçülerinde ve doğuya doğru eğik kalın bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Duvarın kuzeye, yolun altına doğru uzandığı anlaşılmıştır. Malzeme-teknik özellikleri ve boyutları nedeni ile Türbe cephesinin, kuzeye devam eden bölümü olma ihtimali

¹¹ Burada, alanı ikiye bölen beton temel duvarının güneyi kastedilmektedir.

¹² Anılan alanda, bugün görülen zeminden yaklaşık olarak 1.50 m. derinleşmiştir. Güney duvarın temel taşlarının altına inilmiş ancak, zemin bulgusuna rastlanılmamıştır. Daha sonra, aşağıda anlatılacağı gibi, caminin güneyindeki büyük kemerin altında yapılan sondajlar sırasında da yoğun olarak büyük boyutlu taşlara rastlanmıştır. Bu taşların seller sırasında gelmiş olması muhtemeldir ancak, büyük bölümü, çevrede tahrip olan yapılara ait olmalıdır.

değerlendirilmiştir.¹³ Bu bölümde yapılan çalışmalar sırasında, yine dolgu malzemesi olarak kullanıldıkları anlaşılan çok sayıda büyük boyutlu kesme taş malzemeye rastlanmıştır. Dağınık olarak ele geçirilen kesme taş malzemenin hemen altında kalın bir balçık tabakası bulunmaktadır. Balçık malzeme ile birlikte, nehir kumunun da geliyor olması, su yatağı üzerinde çalışıldığını göstermiş ve böylece üzeri kapatılarak daha doğuya, yolun altına kaydırıldığı belirtilen kanala ulaşıldığı anlaşılmıştır.¹⁴ Bu birimin doğusunda yer alan abdestliğin duvarlarının kaldırılması sonrası, kanalın doğu duvarına ya da en azından temeline ulaşılması güçlü bir olasılık olarak görülmüştür.¹⁵ Anılan bölümün güneyinde ortaya çıkarılan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan duvar, zayıf bir temele sahiptir. Büyük bir ihtimalle, tuvalet inşası sırasında, hem temel oluşturulması hem de batıda yer alan eski son cemaat yeri duvarını desteklemek ya da tuvalet bölümüne temel olması amacı ile yapılmış olmalıdır. Bu bölümdeki çalışmalar -5.20 m. derinlikte bitirilmiştir.

C- 1 numaralı mezar;

Daha önce açığa çıkarılan ve genel temizliği yapılmış olan 1 numaralı oda mezarın, açılarak kontrol edilmesine karar verilmiştir.¹⁶ Yüzeye yakın olarak defnedilen bireyin, mezarın batısına yerleştirilmiş olduğu görülmüştür. Sırt üstü yatırılmış olan birey kuzeye doğru bakar durumdadır ve kolları da yanlara alınmıştır. Bu konuda dikkat çeken bir husus, bireyin kalça kemiği altında yer aldığı görülen sırlı tuğlalardır. Mezarın güneyinde bulunan zemin kaplamasında kullanılan malzeme ile benzerliği söz konusu olup aynı derinliktedir. Mezar içerisinde yapılan çalışmalarda tarihlendirmeye yönelik olarak kullanılacak herhangi bir veri ile karşılaşılmamıştır. Mezar, kuzey-güney doğrultusunda uzanan yolun hemen kenarında yer almaktadır ve muhtemelen özgününde havuz olan alan içerisine yerleştirilmiştir. Alanın o günkü deformasyonunda bu mezarın ilk ek olma özelliği söz konusudur. Daha önce de söylendiği gibi, mezarın duvarları kesme taş, örtüsü ise tuğla malzeme ile yapılmış bir sivri tonozdur. Tonozunun ve güney duvarının büyük bölümü, temel duvarı nedeni ile

¹³ İstinat duvarı, özellikle kuzey ve batıda, eski dokuyu ciddi şekilde tahrip etmiştir. Bu duvar daha sonra belirtileceği gibi, türbe cephesi ile ilişkili olup, aynı cephenin uzantısı olduğu anlaşılmıştır.

¹⁴ Daha sonra çeşitli yerlerde yapılan sondajlar da bu sonucu desteklemiştir. Cami ve türbe, çok kalın bir balçık tabakası üzerine inşa edilmişlerdir. Bu çalışmada ulaşılan önemli sonuçlardan birisi bu olmuştur.

¹⁵ Kanalın doğu duvarına dair bir buluntuya, daha sonra da rastlanmamıştır. Batı sınır öğrenilmekle birlikte, belki de kanalın daha geniş olması nedeni ile doğu sınırının Makam Camiden daha uzakta olma ihtimali söz konusudur.

¹⁶ Mezar, dıştan 140x290 m. ölçülerindedir. İç ölçüleri 0.60x235 m'dir. Taş olan duvarlar 0.40 m kalınlığa sahiptir.

günümüze gelememiştir. Tuğla biçim ve ölçüleri incelendiğinde, türbe örtüsü ile benzerliği dikkat çekmektedir.¹⁷

D-2, 3, 4 numaralı mezarlar (Lev.9);¹⁸

2 numaralı mezarın doğu duvarı kaldırılarak kontrol edilmiştir. Mezarın güney duvarına bitişik yerleştirilmiş olan birey, sağ tarafı üzerinde ve güneye bakar vaziyettedir. Buradaki çalışma, mezar yüzeyi ve etrafının temizlenmesi sonrası bitirilmiştir.¹⁹

3 numaralı mezarın üzerindeki taş ve toprak temizlenmiş ve kesme taşlarla sandık biçiminde düzenlenmiş olduğu görülmüştür. İçerisinde çamur ve ahşap karışımı bir örtü bulunmaktadır. 2 ve 3 numaralı mezarlarda dikkat çeken bir husus, her iki mezarda görülen yoğun nemdir. 4 numaralı mezar üzerindeki toprak ve moloz taş malzemenin de temizlenmesine karar verilmiştir. Diğer oda mezarlara oranla, genişliğinin daha dar ve malzemesi daha özensizdir (Lev.10).

E-Eski Son Cemaat Yeri temel duvarının kaldırılması ve mezar aralarının açılması çalışmaları:

Eski son cemaat yeri destek sistemi için temel işlevi gören ara duvarın kaldırılması ve mezarların aralarının açılarak, genel biçimlerinin açığa çıkarılmasına karar verilmiş olup, oda mezarlara zarar vermeden bu işlemin yapılmasına geçilmiştir. Temel duvarı mümkün olabildiğince kaldırılmış ve mezarların arası açılarak, alan, zemin araştırması yapılabilir hale getirilmiştir.²⁰

IV. SON DÖNEM KAZILARI

Makam Cami kurtarma kazısının son dönemi 6 Haziran - 8 Temmuz 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Adı geçen tarihler arasında, kazı yapılırken bir yandan da sondaj ve temizlik çalışmaları yapılmıştır.²¹ Bu dönemde yapılmış olan çalışmalar sırası ile şunlardır: 1-Son Cemaat Yeri Kuzeybatı köşe; 2-Cami güneydoğusunda köprü üzerindeki malzemelerin

¹⁷ Türbe örtüsünün yapıldığı günlerde, bu mezarın da buraya yapılmış olma ihtimali çok güçlüdür. Bu da, alanın, türbe inşası ile birlikte bütünü ile değişmeye başladığını gösteren önemli bir veridir.

¹⁸ Söz konusu mezarlar, inşa edildikleri alanı tahrip etmiş olmakla birlikte yapısal olarak ilgi çekicidirler.

¹⁹ Mezar ölçüleri, güneyden saat yönünde ve dıştan; 272x178x277x175 m. İçten; 90x235 m'dir. Duvar kalınlığı 0.40 m'dir.

²⁰ Alanı doğu-batı doğrultusunda ikiye ayıran duvarın kaldırılması, sonradan yapılan eklerin kaldırılması anlamını taşıdığı gibi, aynı zamanda üzerine oturduğu zemin daha net olarak görülmüştür.

²¹ Yapının ve yapı çevresinde yer alan birimlerin işlevlerinin anlaşılmasına yönelik olarak gerçekleştirilen sondajlara ait çukurlar, belgeleme çalışması sonrası kapatılmışlardır.

kaldırılması; 3-Son cemaat yeri, kuzeydoğu köşe uzantısının kaldırılması; 4-Cami kuzey duvarı, kemer aralıklarında yer alan dolgu malzemelerinin kaldırılması; 5-Türbe, batı duvar, pencere önünde zemin araştırması; 6-Türbe, kuzey duvar, örtü seviyesinde zemin araştırması; 7-Türbe, doğu bölüm, kanal içerisinde temizlik ve zemin araştırması; 8-Havuz güneyi, duvar üzerinde yer alan kanalların temizlenmesi; 9-Batıda yer alan oda mezarların açılması.

1-Son cemaat yeri kuzeybatı köşe;

Bu bölümde muhtemelen Roma dönemi kanalizasyon sisteminin parçası olan kemerli açıklıkların önünde, zemin araştırması yapılmış, çakıllı ve balçıklı kalın bir tabaka kaldırılmıştır. Özellikle güneyde yer alan kemerli açıklık önünde sağlam taşlardan oluşan bir zemin açığa çıkarılmıştır. Basamaklı bir kuruluşa sahip olan bu bölüm, güneye, cami kuzey duvarı altına doğru devam ettiğinden işlevi ve biçimi anlaşılamamıştır.²²

2- Caminin güneyinde yer alan anıtsal kemerin doğu bölümünün açığa çıkarılmasına karar verilmiş ve bu bölümde kazı yapılmıştır. Köprü kemerinin üzerine oturduğu alt yapı açığa çıkarılmıştır. Çalışma sırasında, 1968 yılında belediye tarafından inşa edilmiş olan beton su kanalına ait duvarlar da ortaya çıkarılmıştır (Lev.11). Kemerin doğu ucunda görülen geniş boyutlu tahribatın bu kanal inşası sırasında oluştuğu anlaşılmıştır.²³ Kazı sonrası, üst seviyede, konutlara ait künk şebekesi kalıntıları açığa çıkmıştır. Bunlar yapının hem içinde hem de dışında, değişik tarihlerde ekleme ve değişiklikler yapıldığını gösteren izler olarak değerlendirilmiştir.²⁴

3- Son cemaat yeri doğu köşe uzantısı da kaldırılmıştır. Sonradan ve tarihi bilinmeyen bir dönemde eklenen duvar kalıntısının kaldırılması sonucu, bitişiğindeki beton temel de kesilerek altta yer alan özgün taş zemin kaplaması açığa çıkarılmıştır. Bu kaplama, türbenin kuzey duvarına doğru devam etmektedir. Caminin kuzey duvarı altında kalan bir bölümü de bulunmaktadır.

4- Caminin kuzey duvarı üzerinde yer alan ve sonradan eklenmiş olan malzemeler de kaldırılmış ve duvar üzerinde, kuzeyde yer alan havuz ve

²² Antik kentin kanalizasyon sistemine ait görünen büyük kemerli açıklıkların önünde geniş bir alanın, büyük boyutlu kesme taşlarla kaplı olduğu anlaşılmıştır. Bir zamanlar, Berdan nehrinin alandan geçen kolunun, bu taş kaplamalı zeminin doğusunda bulunduğunu gösterir izler olarak değerlendirilmişlerdir. Nehir yatağının, kazı ile ulaşılan bu seviyenin de altında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Daha derinde herhangi bir kalıntının varlığını gösterir iz mevcut değildir.

²³ 1968 yılında, Belediye tarafından su kanalı bu bölümden geçirilmiş ve anıtsal köprü kemeri üzerindeki ilk tahribat da o dönemde gerçekleşmiştir.

²⁴ Caminin güney duvarı doğu bölümünde, künk yuvaları görülmektedir. Daha önce cami zemininde yapılan kazılar sırasında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan ve türbe örtüsüne bağlanan bir künk dizisi ortaya çıkarılmış ve kaldırılmıştır. Türbenin bulunduğu bölümde, kesme taş malzeme üzerinde kimi künk yuvaları ve delikler de görülmektedir. Bugün için işlevleri kesin olarak anlaşılamasa da, künk hatlarının yapının güneydoğusunda bulunan konutlara su götürdüğü, ya da pis suyu kanala getirdiği düşünülebilir ihtimaller arasındadır.

tünellerle ilişkili olduğu anlaşılan kanallar açığa çıkarılmıştır. Daha önce Müze tarafından yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmış ve abdest alma yeri olarak değerlendirilen birimin (Yıldız, 2008: 38), batı köşede yer alan baca ile birlikte bir *işlik* olup olamayacağı konusu değerlendirilmektedir. Mihrap önü kubbesinin kuzeyinde yer alan büyük kemer arasındaki beton dolgunun kaldırılması sonrası, duvarın cami öncesi hali görülebilmektedir. Anılan duvarın, batısında, kuzeyde yer alan havuzla ilişkili iki kanal ortaya çıkmıştır. Kanallar eğimli olarak yapılmışlardır ve hemen kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda uzanan bir diğer kanalla ilişkili oldukları anlaşılmaktadır.²⁵

5- Türbenin batı duvarında yer alan pencere önünde düzenleme ve zemin araştırması yapılmıştır. Adı geçen pencere, daha önce yapılan zemin temizliği sırasında açığa çıkmıştır (Yıldız, 2008: 38). Açıklık, yeri ve mekânın doğusu ile ilişkisi nedeni ile özgün görünmektedir ancak, bu konuda kesin bir değerlendirme yapabilmek zordur. Pencerenin doğusunda, dikdörtgen biçimli bir alan özel olarak düzenlenmiş gibi durmaktadır.²⁶ Bu bölümde yapılan çalışmada, yoğun miktarda taş dolguya rastlanmış ve bu bölüm özellikle moloz dolgudan temizlenerek onarıma hazır hale getirilmiştir. Bu çalışma, yalnızca içten görülebilen türbe doğu duvarının, dışarıdan da kısmen görülebilmesine yardımcı olmuştur.

6- Türbe mekânı kuzeyinde, cami kuzey duvarı ile türbe örtüsü arasında kalan bölümde yer alan taş kaplamanın kaldırılarak altına bakılmasına karar verilmiştir. Bu alanda, türbe ile kuzeyinde yer alan duvar arasında tanımlanamayan bir boşluk bulunmaktadır. Yapılan çalışma sonucunda, doğuda yer alan kanala açılan dikdörtgen biçimli açıklığın pencere olmayıp aslında yapının kuzey duvarı boyunca giden bir su kanalının parçası olduğu anlaşılmıştır.²⁷

7- Türbenin doğusunda yer alan kanalın içinde ve özellikle güneyinde temizlik ve zemin tesviyesi yapılmıştır. Bu bölümde esas alınan zemin derinliği, türbe pencereleri ile ilişkili olarak değerlendirilmiş ve sergi-ziyaretçi trafiği ölçütü olarak kabul edilmiştir. Bu alanda yapılan tüm çalışmalar ve sondajlar sırasında hiçbir mimari kalıntıya rastlanmamış, belki de yüzyıllar boyunca su

²⁵ Bu durumun netlik kazanması için, türbenin kuzeyindeki boşlukta da sondaj yapılmıştır.

²⁶ 1950'li yıllardan itibaren yapıyı bilen ve kullanan kişilerin verdikleri bilgilere göre; cami iç mekânından birkaç basamakla bir pencereye oradan da türbenin içindeki suya ulaşılmaktaydı. Bazen temizlik amacı ile bazen de kutsallığına inanıldığı için suya dokunulmaya çalışıldığı anlatılar arasındadır.

²⁷ Türbe doğu cephe kuzeyinde yer alan dikdörtgen biçimli açıklığın duvar içinde kalan bölümünün anlaşılabilmesi için, bu köşe içeriden açılarak temizlenmiştir. Bu işlem sırasında, pencerenin bilinmeyen bir mekâna açılıyor olması beklenirken, bir kanalla karşılaşmıştır. Kanal, doğruya doğru uzanmaktadır ve mihrap önü birimi kuzey duvarında açığa çıkan eğimli küçük kanallarla bağlantılıdır. Doğru cephedeki pencerenin yüksekliği göz önüne alındığında, fazla miktarda gelen suyun önce pencereden içeriye doğruya doğru hareket ettiği daha sonra da küçük kanallardan akarak kuzeydeki havuza gittiği sonucuna varılmıştır.

tarafından taşınarak biriken balçık ve çakıllı malzeme ile karşılaşmıştır. Aşağıda, türbe içerisinde yapılan çalışma sırasında da değinileceği gibi, bu alandaki balçık ve çakıl tabakası oldukça kalındır.

8- Havuzun güneyinde yer alan ve doğu-batı doğrultusunda devam eden taş duvar üzerindeki kanalların içini dolduran çamur temizlenerek, alanın özgün görünüm alması sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışma sırasında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan taş su kanalının altında bir ikinci su kanalının varlığı ortaya çıkarılmıştır. İlk kanal bilinmeyen bir nedenle dolduktan sonra bunun üzerine ikinci su kanalı yapılmış olmalıdır.

9- Havuz ve Taş Su Kanalı; Oda mezar bölgesinde, batıda yer alan iki mezar açılarak, hem içlerinde hem de çevrelerinde zemin düzenleme çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, sonradan eklenen mezarlar öncesi durum hakkında fikir edinilmiştir. Malzeme ve teknik açıdan en kötü durumda olan kuzeydoğu mezarın duvarlarının büyük bölümü kaldırılmış ve bu bölümdeki özgün duvar-zemin ilişkisi ortaya çıkarılmıştır.²⁸ Kuzeybatıda yer alan sandık tipi mezarda yapılan araştırmalar, boş olduğunu göstermiştir. Bu bölüm zemininin, küçük çakıl parçaları ile sıkıştırılarak düzeltilmiş olduğu anlaşılmıştır.²⁹

V. YAPININ SORUNLARI³⁰

Hem Makam Camii hem de kazı sonucu çıkarılan yeni birimler (Lev.12), kimi sorunlar içermektedir. Bu sorunlar; Alan³¹, Tarihlendirme³² ve İşlev³³ başlıkları altında ele alınarak tartışılacaktır.

²⁸ Moloz taş malzeme ile örülmüş olan mezarda bağlayıcı malzeme olarak çamur kullanılmıştır. Boyutları açısından diğerlerine oranla daha küçüktür ve yol olarak değerlendirilen zeminin batı duvarı üzerine oturtulmuştur. Hemen kuzeyinde üzerinde bir delik bulunan, büyük boyutlu bir kesme taş bulunmaktadır. Taşın üst yüzeyindeki delik, içeride bir dirsek yaparak doğuya dönmektedir. Buradan elde edilen künk parçaları, bu bölümün tuvalet/banyo olabileceğini düşündürmektedir.

²⁹ Alanda mezarlardan çıkan kemiklerle birlikte kazı boyunca dağınık olarak toplanan bütün kemikler bu boş mezara yerleştirilmiş ve üzerleri yine toprakla kapatılmıştır.

³⁰ Çalışma açısından en önemli problem, kazı alanının dar olmasıdır. Kesitlerde ve profillerde devam eden mimari detayların büyük bölümünün tanımlanabilmesi bu nedenle mümkün olamamıştır. Eldeki verilerin artırılabilmesi ve çeşitli sorulara yanıt bulabilmek adına, çalışma süresince 12 değişik noktada, sondaj yapılmıştır. Sondaj noktaları ve ölçüleri şöyledir: 1. Köprü Güneybatı Köşesi (2.34x4.94 m, derinlik 1.20 m); 2. Köprü Zemini, Orta Bölüm (2.10x2.40 m, derinlik 1.50 m); 3.Köprü Zemini, Kuzeydoğu Köşe (1.80x2.50 m, derinlik 1.50 m); 4.Cami, İç mekân, Eyvan Bölümü 0.50x0.80 m, derinlik 1.60 m); 5. Havuz, Kuzey Bölüm, Güney Köşe (1.80x2.20 m, derinlik 1.60 m); 6. Türbe Kuzeyi, Taş Döşeme (0.84x0.98 m, derinlik 2.35 m); 7.Türbe, Kuzeydoğu Köşe (1.60x2.50 m, derinlik 2.15 m); 8.Eski Tuvalet Bölümü, Kuzeydoğu Köşe (1.20x2.00 m, derinlik 2.00 m); 9.Taşyol, Doğu Bölüm, Duvarlar Arası (0.40x1.20 m, derinlik 0.80 m); 10.Cami, Kuzeybatı Köşe (1.76x2.10 m, derinlik 1.50 m); 11.Türbe, İç Mekân (1.50x2.00 m, derinlik 4.00 m); 12.Türbe Doğusu, Sivri Tonoz Örtülü Birim (3.20x5.05 m, derinlik 4.00 m).

1-Alan

Tarsus yerleşim tarihi konusunda bilinenler sınırlıdır ve bir kent restitüsyonu yapabilmek eldeki verilerle mümkün görünmemektedir.³⁴ Ancak, Makam Camii'nin, antik Tarsus kentinin en önemli bölümünde yer aldığı, tarihi yapıların varlığından hareketle ileri sürülebilir. Kalıntıları hala görülebilen eserlerden hareketle, kentin bu bölümünün, M.S. 2. yüzyılda yoğun yapılaşmaya sahip olduğu düşünülebilir. Yapının kuzeydoğusundaki hamam ve güneydoğusundaki Donuktaş adı ile tanınan mezar anıtı, yapılan çalışmalar çerçevesinde M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Baydur, 1988). Tarsus, bu alanda, M.S. 2. yüzyılla birlikte gelişmiş görünmektedir.

Çevrenin tarihlendirilmesine ek olarak, yukarıda da değinildiği gibi, erken dönem kent dokusuna dair bilinenlerin azlığı nedeni ile Makam Cami ve civarının durumu da bilinmemektedir. Bununla birlikte, yapının güneyinde yer alan köprü, kazı sonucu açığa çıkan yoğun balçık tabakası ve halen kullanılmakta olan su kanallarının varlığından hareketle, Makam Camii'nin, Berdan Nehrinin kol ya da kanallarından birisi üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Kanala ilişkin bir diğer veri de, kazı alanının kuzeydoğu köşesinde ve -7.37 m'de açığa çıkan kanalizasyon/sulama kanallarının varlığıdır. Ayrıca, Tarsus'un bu bölümünde, aynı hat üzerinde birden fazla hamam da bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki, alan, hem temiz su sağlanması hem de pis suyun uzaklaştırılabilmesi için oldukça uygundur.³⁶

Alan hakkında bilinenlere, yapının kuzey ve batısında yer alan kanalizasyon şebekesi de eklenebilir. Tarsus Belediyesi tarafından yapılan kanal çalışmaları sırasında, yapının hem kuzeyinde hem de batısında Roma döneminden kalma kanalizasyonlara rastlanmıştır. Yapının bulunduğu alan; özgününde Berdan

³¹ Bu başlık altında, alanın antik dönemden günümüze değin nasıl gelişmiş olacağı üzerinde durulması amaçlanmaktadır.

³² Yapılan çalışmalar açısından en önemli sorunların başında tarihlendirme gelmektedir. Dar bir alanda uzun yüzyıllar boyu süren yapılaşma, zaman içerisinde oluşan katmanların, birbirleri ile olan geometrik-organik ilişkileri tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte, yapı evrelerinin tespiti mümkündür.

³³ Günümüzde, alanda yer alan mimari birimlerin bir bölümünün işlevi konusunda sorun bulunmamaktadır. Örneğin; türbe ve cami işlevsel açıdan sorun taşımazlar ve fark edilebilir çizgisel ve mekânsal özellikleri söz konusudur. Bu iki birim dışında kalan ve kazı sonucu ortaya çıkarılmış olan birimlerin ve kalıntıların işlevlerinin tartışılması gerekmektedir.

³⁴ Bu konuda yapılmış olan önemli bir çalışma için bkz. Aykaç (2008).

³⁵ Günümüzde Tarsus'un güneyindeki bahçeler ve tarım alanlarına su götüren bir kanal, hemen Caminin doğusundaki sokakta, güney-kuzey doğrultusunda yer alır ve aktiftir. Kazılan alandan gelen veriler de, yapının muhtemelen bir sel sonucu alanı dolduran kalın balçık tabakası üzerine inşa edildiğini göstermiştir.

³⁶ Hamamların daha geç tarihli olan ikisi günümüzde hala çalışmaktadır. Eski Hamam 1651 öncesi; Yeni Hamam 1569-89 tarihli (Tanrıverdi, 2006: 112-120).

Nehrinin kollarından birisinin geçtiği ve muhtemelen bu kola açılan çok sayıda kanalizasyon kanalının bulunduğu bir noktadır.³⁷

2-Tarihlendirme

Çalışma açısından en önemli sorunların başında tarihlendirme gelmektedir. Yapı ve alanın uzun yıllar müdahale görmüş olması ve mimari birimler arasında görülen organik ilişkiler, tarihlendirmeyi güçleştiren etkenler içerisindedir.

Tarihlendirmeye ilişkin olarak, daha önce yapılan çalışmalardan elde edilen veriler özetle şöyledir: Türbe, duvarlarının teknik özellikleri bakımından M.S. 7. yüzyıla, örtüsü ise 13. yüzyıla (Yıldız, 2008: 34), güneyindeki köprü ise M.S. 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Yıldız, 2008: 32). Türbe içerisinde, -8.50 m. derinlikte karşılaşılan Horasan harcı içerisinde ele geçen bronz sikkeler, 7. yüzyıla, Hz. Ömer dönemine tarihlendirilmiştir (Yıldız, 2008: 37). Tarihlendirme konusunda eldeki veriler bunlardan ibarettir.

Yapı Evreleri

Tarihlendirme önerisinde bulunmadan önce, alanda görülen mimari kalıntıların evreler halinde ortaya konmasında fayda bulunmaktadır.

1.Evre (Lev.13)

Alanda yapılan kazılar sonucunda, yapının kuzeyinde -7.37 m, güneyinde ise -6.45 m derinliğe inilmiştir. Özellikle kuzeyde tehlike oluşturacağından daha derine inilmemiş ve çalışma bu derinlikte sona erdirilmiştir.³⁸ Ortaya çıkan verilerin birbirleri ile olan ilişkilerinden hareketle; kuzeybatı köşede yer alan kemerli duvar ve köprünün, alanın 1. Evresine ait oldukları değerlendirilmiştir. Kemerlerle, Berdan'a açılan duvarların üzerine, köprü kemerinin oturtulduğu görülmektedir. Berdan Nehrinin batı kıyısı sınırlarının, küçük bir bölümü alanın kuzeyinde görülebilen bu kemer dizisi olduğu düşünülebilir. Nehir kenarına kemerli bir duvar ve üzerine de doğu-batı doğrultusunda bir köprü kemeri atılmış olmalıdır.³⁹

³⁷ Antik Berdan Nehrinin yapının 20 m doğusundan geçtiği değerlendirilmektedir. Bkz. Yıldız, (2008: 37).

³⁸ Tarsus'un, antik dönemi söz konusu olduğunda derinlik ve stratigrafi konusunda sorunlar bulunmaktadır. Bu konuda eldeki veriler, kazılmış alanlar çevresinden elde edilmektedir. Örneğin; sütunlu cadde günümüz zemininden -5 m, Roma Hamamı ise -2,3-3 m derinliktedir. Hamamın cehennemlik seviyesi ise -7.85 m'dir. Derinlik bilgisi konusunda yapılan bir değerlendirme için bkz. Aykaç (2008: 99).

³⁹ Köprünün doğu ve batı ayakları yapısal olarak birbirlerinden farklı görünmektedir. Doğu ayak, kademeli yapısı ile dikkat çeker. Doğu bölümde yapılan çalışmalara yukarıdaki bölümlerde değinilmiştir.

2.Evre (Lev.13)

Alan ve çevresinin yapılaşmasına paralel olarak, muhtemelen tarihi Berdan Nehrinin su rejiminde oluşan değişiklikler nedeni ile 2. yapı evresi gerçekleşmiş olmalıdır. Bu evrede, köprüye bitişik olarak bir yapı inşa edilmiştir. Yapının güneydoğu köşesi, dışa, sivri kemerli pencerelerle açılmaktadır ve doğu duvarı kuzeye doğru uzanmaktadır.⁴⁰ Alan, Berdan Nehri ve kanallarında yaşanan taşkınlar nedeni ile sürekli yoğun çamur tehdidi altındadır. Çok sayıda değişiklik ve eklemeye görülmesinin nedeni de bu olmalıdır. Bu evrede, köprü altına bir duvar çekilmiş olması, köprünün kuzeyinde oluşan kalın balçık tabakasını da açıklamaktadır. Kanalin önü, bu bölümde duvarla kesildiği için balçık birikebilmiş ve yapılaşma farklı bir seviyede devam etmiştir. Ancak, bu evreye ilişkin detaylı bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu yapının sınırlarını ve işlevini tespit edebilmek mümkün olmamakla birlikte, batıda yer alan kuzey-güney doğrultusundaki kanala dayandığı varsayılabilir.⁴¹

3.Evre (Lev.13)

Alanın balçıkla dolması üzerine 3. yapı evresine geçilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu evre, köprü ile bağlantılı mekânların inşa dönemi olmuştur. Köprüye kuzeybatıda bağlanan eyvanla birlikte, kuzey duvarda tuvalet birimlerinin (?) varlığı görülür. Eyvan şeklindeki mekânda, oturma basamakları ile su kabı konulması için kullanıldığı varsayılan, dairesel kesitli bir oyuk vardır. Eyvanın, hem köprü hem de batısında bulunan muhtemel mekân ya da mekânlarla bağlantısı söz konusudur. Köprü üzerindeki taşıt trafiğinin, yapının hemen güneyinde görünüyorsa da, köprü-mekân ilişkisini güçlendiren detaylar arasındadır. Bu evrede, hem sonradan türbe haline çevrilecek olan birim, muhtemelen su kuyusu işlevi kazanmıştır ve hem de, daha sonra üzerine caminin inşa edileceği alt yapı oluşmuştur.

4.Evre (Lev.13)

Bu evrede; eyvanlı birimin kuzeyinde yapılaşma ile karşılaşılır. Bu durum öncesi yine bir taşkın vakası yaşanmış olmalıdır ve alanın doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan duvarın içine (doğusuna), aynı yönde uzanan ikinci bir duvar yapılmıştır. Anılan duvar, aynı yönde uzanan yol için hem sınır hem de alt yapı işlevi görmüştür.

⁴⁰ Doğu cephede, sivri kemerli pencerelerin kuzeyinde yer alan dikdörtgen biçimli pencere, büyük bir ihtimalle sivri kemerli birimin kuzeyinde yer alan bir mekâna ait havalandırma penceresi olmalıdır. Ancak daha sonraki evrede işlevinin değiştiği anlaşılmaktadır.

⁴¹ Makam Camii'nin batısında yer alan sokakta, Belediye tarafından gerçekleştirilen kanal çalışmaları sırasında kimi mimari kalıntıların varlığı görülmüştür. Bunların, Makam Camii altında yer alan yapı kalıntıları ile ilişkileri bulunduğu kesin olmakla birlikte, bugün için bunları açığa çıkarmak mümkün değildir.

Eyvan zemininde görülen malzemeye benzeyen kesme taş ile yapılmış olan yolun hemen batısında, bir havuz bulunmaktadır. Havuz doğuda yol, batıda ise bir duvarla sınırlanmaktadır ve güney duvarında yer alan dikdörtgen biçimli kanallar vasıtası ile güneyde, cami ile havuz arasındaki kanala bağlanmaktadır. Daha önce gerçekleşen çamur baskısına, sonradan inşa edilen taş yol ve havuzun ağırlığı eklendiğinde, 2. Evrede inşa edilen doğu duvar, eğilmeye başlamış olmalıdır. Duvarın tamamen yıkılmaması için güneye, doğu-batı doğrultusunda bir tonoz inşa edilmiş ve böylece su akışının devam etmesi de sağlanmıştır.

Taş yol ve havuzun kuzeydoğu köşesinde, büyük bir ihtimalle bir tuvalet mekânına ait bazı izler bulunmaktadır. Özgününde kapalı bir birim olma ihtimali söz konusu olmakla birlikte, bugün eldeki verilerle sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Havuzun tekrar ve bilinmeyen bir nedenle dolması üzerine, içine, güney-kuzey doğrultusunda uzanan bir su kanalı inşa edilmiştir. Havuzun bu kanalla ikiye bölünmesi ile birlikte, içerisine, bodur sütunlar yerleştirilmiştir. Sütunlar zemine bağlı değildir ve bir kaplama kalıntısı nedeni ile üzerlerine kapak taşları yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle, havuz işlevini yitirdiğinde ve taş su kanalı yapıldığında, havuzun üzeri, sütunlar üzerine kapak taşları yerleştirilerek kapatılmış olmalıdır.⁴²

5.Evre (Lev.13)

Bu evrede, daha önce kuyu olarak kullanılan birimin türbeye dönüştürülmesi gerçekleşmiş olmalıdır.

Türbe inşası için bu alanın seçilmesinin birkaç nedeni olmalıdır. Öncelikle, Danyal Peygamber'in mezarının bulunduğu yer kesin olarak bilinmemektedir.⁴³ Ancak, Makam Camii çevresindeki antik yapılaşmanın zenginliği nedeni ile bu çevreye fazla uzak olmadığı öngörülebilir. İkinci neden; tekrar gömme

⁴² Bu evrede, havuzun batısındaki alanın taş kaplama bir zemin kazandığı anlaşılmaktadır. Kaplama fazla kaliteli olmamakla birlikte, dış mekân etkisi yaratmaktadır. Bu kaplamanın altında, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen biçimli kanallar bulunur. Kanalların içinden yoğun olarak küllü karışık çamur çıkmıştır. Bunun, yapının kuzeyinde yer alan hamam ya da hamamlarla ilişkili olduğu değerlendirilmiştir. Araştırmacılarından L. Zoroğlu, Makam Camii'nin kuzeydoğusunda bulunan Roma hamamının, özgününde batıya ve kuzeye doğru uzandığını hatta Şahmeran hamamının, Roma hamamının bazı bölümlerinin üzerine yapılmış olma ihtimalinden bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zoroğlu (1995: 55).

⁴³ Anlatıya göre; İslâm ordusu komutanı Ebul Musa El-eşeri Tarsus'u fetheder ve şehri kontrole çıkar. Bu gezi sırasında kapısı kurşunla mühürlenip kilitlenmiş bir binaya uğrar. Kapıyı açtırır; içeride havuz şeklinde çevrik bir yer ortasında mermerden yapılmış gayet uzun bir laht sanduka [vardır]. Lahti açarlar, içinden çok uzun boylu bir ceset [çıkır]. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz (2010: 22-26). Metnin devamında, kabirden çıkanlar konusunda bilgi verilmekle birlikte, konu ile ilgili tüm yayınlarda olduğu gibi burada da, mezarın yeri konusunda bilgi bulunmaz.

işleminin su bulunan ya da geçen bir yerde yapılma isteğidir. Mezarın inşa edildiği dönemde Berdan Nehrinin, Tarsus'un doğusundan geçiyor olması nedeni ile kanallara verilen su kontrol edilir durumdadır ve bunun, mezar inşasını kolaylaştırmış olduğu düşünülebilir. İnşaat sonrası su tekrar bırakılmıştır.⁴⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi, söz konusu su, günümüzde de hala bir kanalla Tarsus'un güneyine doğru akmaktadır.

Türbenin hazırlanması sonrası, alanın nasıl olduğu konusunda elde veri bulunmamaktadır. Ancak, Tarsus'un İslâmi dönemine ilişkin veriler içerisinde bir mescitten söz edilmektedir (Darkot, 1997: 19). Mezarın korunması önemli olduğundan, su altına gömmekle birlikte muhtemelen bir mescit inşa edilerek, güvenlik artırılmaya çalışılmış olmalıdır. Mezarın yerinin uzun yüzyıllar boyunca unutulmamış olması da, üzerindeki ya da etrafındaki yapı sayesinde gerçekleşmiştir. Tarsus'un uzun süre boyunca Bizans-İslâm mücadelesine sahne olması nedeni ile inşa edilen mescidin, zaman içerisinde tahrip edilmiş olması ihtimali güçlüdür.⁴⁵

Türbenin ve belki de hemen yanına ya da üzerine bir mescit yapılması ile birlikte, alanın değişmeye ve bozulmaya başladığı düşünülebilir. Türbenin kuzeyindeki hazire de bu dönemden itibaren oluşmaya başlamış olmalıdır.⁴⁶ Üçü tonozlu biri ise sandık biçimli olan mezarlar, birbirleri ile geometrik ilişki içerisindeyler. Aynı dönemde inşa edilmemiş olmalarına rağmen, geometrik ilişkiye sahip olmaları dikkat çekicidir ve bu büyük ihtimalle üst yapılarından kaynaklanır. Mezar taşları, yeni açılacak mezarların yerlerin belirlenmesine yardımcı olmuş ve mezarların birbirlerini tahrip etmelerinin önüne geçilmiştir.⁴⁷

6.Evre (Lev.13)

Türbe inşası sonrası alan, bir ziyaret ve makam yeri olarak önem taşımaya başlamış olmalıdır. Tarsus'un ziyaretler ve makam yapıları açısından zengin bir potansiyeli olduğu bilinmektedir. Danyal Peygamber makamı da, ilk andan itibaren kentin kült mekânları içerisindeki yerini almış olmalıdır.

⁴⁴ Ebu Musa El-eşeri, önce şehrin ortasından geçen nehrin bir kolunu geçici olarak kestirdi. Nehrin geçeceği yerin altına gayet derin bir kabir kazdırdı. ...Definden sonra nehri kabir üzerinden akıttılar. (Öz, 2010: 25,26)

⁴⁵ Tarsus'un bu dönemi ile ilgili olarak bkz. Bosworth (1992).

⁴⁶ Burada bahsi geçen mezarlar oda mezarlardır. Bu seviyenin üzerine yerleştirilen mezarlar geç döneme ait basit gömülerdir.

⁴⁷ Daha önce de belirtildiği gibi mezarlardan güneydoğuda olan, son cemaat yerinde yer alan destekler için yapılan temel çalışması sırasında tahrip edilmiştir. Diğer mezarlar, ilk kez ve yapılan kazı çalışmaları sırasında açılmışlardır. Geç döneme tarihlendirilen yapı katmanı içerisinde gelen iskeletlerin değerlendirilmesi sonucunda; 15 erkek, 5 kadın, 1 çocuk, 1 bebek ve 7 bilinmeyen birey olmak üzere toplam 29 bireyin demografik dağılımı belirlenmiştir. Popülasyonun genel olarak 25-56 (erişkin) yaşları arasında olduğu saptanmıştır. Konu ile ilgili ilk çalışma ve değerlendirme, Antropolog Hasan Topdemir tarafından yapılmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, türbe inşası sonrasındaki durum, net olarak bilinmemektedir. Ancak, Arap-İslâm güçlerinin, Tarsus ile ilgilenmeye başladıkları andan itibaren kentin hem dini hem de sosyal işlevli yapılara sahip olması söz konusudur ve büyük bir ihtimalle, türbenin üzerine ya da yanına bazı mekânlar inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Ancak, bu yapı ya da mekânlar hakkında bir yorum yapılabilmesi bugün için, eldeki verilerle mümkün değildir.

Tarihi kesin bilinmeyen bu evrede; enlemesine yönelik gösteren mihrap önü kubbeli bir cami inşa edilmiştir. Cami inşası sırasında, önceki dönem ya da dönemlere ait mimari kalıntılar, camiye temel işlevi görmüştür ve alt yapı-üst yapı uyumu oldukça başarılıdır. Yapının genel geometrisindeki bozukluklar da, duvarlarının alt yapıya bağlı olarak yükselmiş olması yüzündendir. Batı duvarının eğimli olması; alt yapı ile ilişkili olabileceği gibi, batıda yer alan başka mekânların etkisi ile de gerçekleşmiş olabilir.⁴⁸ Caminin inşası ile birlikte, mekân ve alanın zemin seviyesi de yükselmiştir. Üst yapıda denge sağlanması amacı ile kubbeyi taşıyan kemerlerin üzengi seviyelerinin değişik olduğu görülmektedir.⁴⁹ Duvar kalınlıkları ve malzeme benzerliği, yapı tasarımının bir kerede ele alınarak uygulandığını düşündürmektedir.⁵⁰ Caminin inşası sonrasında, kuzeydeki hazireye gömü yapılmaya devam edilmiştir.⁵¹

7.Evre (Lev.14)

Bu evrede, bilinmeyen bir nedenden ötürü, kanalın daha da doğruya alınmış olması söz konusudur.⁵² Ancak bu durumun, caminin kuzeyinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Güneyde, su tekrar türbeye doğru verilmek istenmiş ve bu amaçla, basık kemerle dışa açılan bir kanal inşa edilmiştir.⁵³ Söz konusu kanal,

⁴⁸ Sorunlar bölümünde de belirtildiği gibi, yapının batısındaki sokakta yapılan kanal çalışmaları sırasında bu bölümde bazı mimari kalıntılar fotoğraflanmıştır. Söz konusu kalıntıların, Makam Camii altına doğru devam ettikleri anlaşılmaktadır.

⁴⁹ Alt yapıda, kuzey ve güney duvarlar arasındaki yükseklik farkları, kemer üzengi seviyelerine de yansımıştır. Bu durum, teknik açıdan başarılı bir çözümleme olarak değerlendirilebilir.

⁵⁰ Yapı üstten incelendiğinde birimler arasında hem yükseklik hem de dış hatlar açısından farklılıklar izlenmektedir. Böylesi bir durum farklı dönemlere işaret etmekle birlikte, birimlerin birbirleri ile olan biçim ve anlam ilişkisi de böylesi bir farklılığın oluşmasına neden olabilir. Örneğin kubbeli birim her zaman önemlidir ve yapının geri kalanından daha yüksek tutulması normaldir. Bazı birimlerin diğerlerinden farklı yüksekliklere ya da eğime sahip olması, yağmur sularının tahliyesi için de yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁵¹ Bu evrede dikkat çekici husus, caminin kuzeye doğru kemerlerle açılıyor olmasıdır. Kemerlerin varlığı, yapı mekânlarının bu bölüme doğru devam ettiğini ya da bir son cemaat yeri mekânının varlığını göstermektedir. Yapının çeşitli değişikliklere uğramış olması nedeni ile ilk son cemaat yerinin varlığı ve biçimini tahmin edebilmek mümkün değildir.

⁵² Su hattının yüzyıllar boyunca ve yavaş yavaş doğruya doğru alındığı anlaşılmaktadır. Alan, su tarafında taşınan balçıkla doldukça ve akan su miktarı azaldıkça, bu bölümde yapılaşma başlamış olmalıdır.

⁵³ Bu kanalın varlığı ilk kez, caminin kuzeydoğusuna tuvalet inşa edilmek istendiğinde fark edilmiştir. Daha sonra, Müze tarafından yapılan kazılar sırasında temizlenerek açığa

basık kemere bağlanan karşılıklı iki duvarın, türbe cephesine saplanmasıyla oluşmakta idi.⁵⁴

8.Evre (Lev.14)

Bu evrede minarenin inşası söz konusudur. Minarenin güneybatı köşeye alınmış olması, doku nedeni ile diğer bölümlerin uygun olmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Yapının bu köşesinde görülen pahlar da minarenin yerleştirilmesi amacı ile yapılmış, böylece minare kapısına rahatlıkla ulaşılması sağlanmıştır. Bu dönemde, türbe ve etrafında çalışma yapıldığına dair bazı kayıtları bulunmakla birlikte, elde detay bilgi bulunmamaktadır (Duymaz, 2003: 119; Talay, 2007: 568-569).⁵⁵

9.Evre (Lev.14)

Bu evrede, kanal yapının güneydoğu köşesine alınmıştır. Alınan bilgilere göre, 1960'lı yıllarda gerçekleşen bir taşkın olayından sonra bu kanalın yapılması gerekmiştir.⁵⁶ Yapının güneydoğu köşesinden batıya doğru dönen kanalın inşası sırasında, kuzeyden gelen suyun, caminin güneyinde, artık apartmanların altında kalmış olan kanala ulaşabilmesi için köprünün bu bölümünde geniş bir delik açılmıştır.⁵⁷

VI. 3-İŞLEV

Tarsus Makam Camii'nde gerçekleştirilen çalışmalarla ilgili en önemli sorunların başında, ortaya çıkarılmış olan mimari kalıntıların işlevlerinin belirlenmesi gelmektedir. Bu başlık altında; köprü, cami batı bölüm döşemesi-

---

çıkartılmıştır. Kanalın açıldığı bölümde ortaya çıkan alan daha sonra bir mekâna dönüşmüştür. İlgili çekici olan nokta, basık kemerle dışa açılan kanalın doğu yüzünde sıva tabakası bulunuyor olmasıdır. Kanal özgününde dışa aşmaktadır ve muhtemelen uzun bir süre boyunca da görünür durumdadır. Suyun kuzeyden gelip, kanaldan girerek yapının altından geçtiği biliniyor ya da görünüyor olmalıydı.

⁵⁴ Daha önce yapılan kazı çalışmaları sırasında, adı geçen kanalın güney duvarının tamamının, kuzey duvarının ise bir bölümünün kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Kanal ve örtüsü olan basık tonoz malzeme-teknik özellikleri ile incelendiğinde, türbe ve cami inşasından daha sonraki bir dönemde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Kanala ait güney duvarın kaldırılması, basık tonoz örtünün ayakta kalamamasına neden olmuştur. Örtüyü ayakta tutabilmek amacı ile kuzey bölüme metal destekler yerleştirilmiştir. Bu bölümde yapılan çalışmalar sırasında, örtü ve altındaki duvarın kaldırılması gerekmiştir.

⁵⁵ Talay (2007: 523)'te, Tarsus Danyal (a.s.) türbesi ve cami genişletilmesi ve yeniden inşası için 15,000 Lira harcandığı kaydı yer almaktadır. Ancak, uygulama konusunda, elde yeterli bilgi yoktur.

⁵⁶ Taşkınların uzun süre sorun olduğunu gösteren bir durum olması nedeni ile bu kayıt önemlidir.

⁵⁷ Köprünün geçirdiği ilk tahribat da budur. Kanalla gelen suyun Makam Camii'nin altından geçtiği hep bilinmektedir, bu nedenle yeni kanal da bu çevrede yapılmıştır.

kanallar, kanalizasyon ve havuz üzerinde durulacak ve bazı açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır.

1-Köprü (Lev.15)

Caminin güneyinde yer alan köprünün incelenmesi gerekmektedir. Roma mimarlığı söz konusu olduğunda, segment kemer olarak tanımlanan ve bindirme tekniği ile yapılan kemerler, basık tonoz görünümündedirler. M.S. 1. ve 2. yüzyılda inşa edilen örnekler arasında anıtsal ölçekleri ile dikkat çekenler bulunmaktadır.⁵⁸ Tarsus örneği de, boyutları nedeni ile bu anıtsal grup içerisinde değerlendirilebilir niteliktedir. Bununla birlikte, doğu ve batıda devam etmediği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Caminin güneydoğu köşesinin açılması sırasında da köprüye ait başka kemerlerin varlığını gösterir bir iz rastlanmamıştır. Bunlar dışında dikkat çekici hususlardan birisi de, köprünün güneyinde yer alan ve kuzey-güney doğrultusunda atılan kemerlere ait iki üzengi kalıntısının varlığıdır. Anıtsal kemerin güney ve kuzey cepheleri yükseklikleri açısından birbirlerinden farklıdır, kemer, güneye doğru yükselmektedir. Kemerin, güney-kuzey doğrultusunda atılan daha küçük boyutlu kemerlerle bağlantılı olması, küçük kemerlerin bir şekilde kanalizasyon ile ilişkilendirilmelerine neden olmaktadır.

Anıtsal boyutlardaki kemerin, doğu ve batıda devam etmiyor olması; güney cephesinde yer alan kemerlerin varlığı, daha önce de üzerinde durulan taşkınlar nedeni ile nehrin daralması ve belki de daralmış olması nedeni ile bu alana tek gözlü bir köprünün yapılmasını gerektirmiş olmalıdır. Söz konusu köprü bir kemer dizisi değil de, tek gözlü olarak inşa edilmiş görünmektedir. Varlığı görülebilen tek mahmuz, doğu ayak kuzeyinde yer almaktadır ki, bu aslında suyun akış yönüne de uygundur. Köprü yüzeyinde yer alan izler de dikkat çekicidir. Kuzeyde yer alan araba tekerlek oyukları, araç trafiğinin bu bölümde çalıştığını, güney bölümün ise yaya trafiği için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Köprünün kuzeyine bitişik olarak 3. Yapı evresinde mekân inşa edilmiş olması da, trafiğin yoğun olarak bu bölümde gerçekleştiğinin düşünülmesine neden olmaktadır. Tarsus Makam Camii güneyinde açığa çıkarılmış olan anıtsal kemerin, eldeki verilerle bir kemerler dizisinin parçası

⁵⁸ Segment kemerli köprü inşası M.Ö. 1. yüzyılda başlamıştır. Örnekler arasında, İspanya Alconétar, Roma köprüleri;Türkiye Lmyra Kırkgöz, Bodrum ve Balıkesir Makestos köprüleri; Lübnan Leontes; İtalya Pierre, Aziz Martin, Ponte Altinate, Corvo, Ponte MALino, Ponte San Lorenzo; Fransa Aziz Thibéery, Marchands ve Pont Sur La Haye köprüleri sayılabilir. Köprülerle ilgili bir çalışma için bkz. (Connor, 1993).

⁵⁹ Tarsus Belediyesi tarafından yapılan kanal çalışmaları sırasında sadece bu kesimde bir kemere rastlanmıştır. Kanal kazısı, Makam Camii güneyinde ve doğu-batı doğrultusunda yapılmıştır ve sadece caminin güneyinde anıtsal bir kemere rastlanmıştır. Kaldı ki, daha önce yapılan bazı kanal kazıları da söz konusu olup, yine başka kemerlere rastlanmadığı anlaşılmaktadır.

olmadığı, büyük bir ihtimalle tek gözlü olarak inşa edilmiş olduğu söylenebilir.⁶⁰

2- Cami Batı Bölüm Döşemesi-Kanallar (Lev.1, 3)

Tarsus Müzesi tarafından gerçekleştirilen kazılar sırasında, harimin batısında açığa çıkarılan basamaklı kurgu dikkat çekicidir. Kuzeye doğru alçalan bir eğimle yapılmış olan döşeme, cami inşaatı sırasında üzerine inşa edilen tonozla birlikte, bir eyvan görünümü kazanmıştır. Eğimli yapısı ile dikkat çeken döşemenin, altta yer alan dolgu nedeni ile bu eğimi kazanıp kazanmadığı hakkında yapılan değerlendirmede, inşa şeklinin böyle olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu eğimin malzeme ağırlığı nedeni ile oluşamayacağı, köprüye bitişik, eğimli bir döşemenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Döşemeyi batıdan çevreleyen basamaklar, bir oturma alanının varlığına işaret etmektedirler. Batıda basamak ekseninde yer alan dairesel bir boşluk, yukarıda da söylendiği gibi, bir su kabının yerleştirilmesine uygun görünmektedir.⁶¹

Basamakla birlikte; caminin kuzey duvarına temel teşkil eden duvar üzerinde de bugün yalnızca dördü görülebilen, kuzey-güney doğrultusunda oluşturulmuş kanallar bulunmaktadır. Bu kanallar hakkında yapılan değerlendirmeler sonucunda, tuvalet birimleri olarak kullanılmış olma ihtimalleri ağır basmaktadır.⁶² Basamaklı döşemenin doğusunda yer alan ve sonradan içine türbenin inşa edileceği kuyudan da su sağlanmış olması söz konusudur. Kuyu ve nehirden sağlanan su, derin olmayan bir kanal yardımı ile tuvalet kanallarına taşınır, pis su ise eğimli zemin kaplamasının kuzeyine, oradan da kanalizasyona gönderilir. Alanın zaman içerisinde nehir atıkları nedeni ile dolması üzerine, tuvaletler, kullanılmaz hale gelmiş olmalıdır. Türbe inşası sonrası alan değişmeye başlamıştır.⁶³

⁶⁰ Yukarıda daha önce belirtildiği gibi, Roma Hamamı'nın yerleşim alanı bugün görülen bölümden daha fazla olmalıydı. Kanalizasyon şebekesi ile birlikte bu köprünün, hamamın suyunun kanala verilmesi için geliştirilmiş bir sistemin parçası olma ihtimali de vardır. Alandaki kazıların bir gün daha da genişletilmesi ile durum daha net bir sonuca bağlanabilecektir.

⁶¹ Boşluğun temizliği sırasında, büyük miktarda pişmiş toprak malzeme kalıntısına rastlanmıştır.

⁶² Müze tarafından gerçekleştirilen kazılar sonrasında, mekânın batı ucunda yer alan boşluklar tuvalet birimleri olarak değerlendirilmiştir. Bu konudaki tek görüş farklılığı, tuvaletlerin bir hamam sistemi parçası olarak görülmesidir ki, durum öyle görünmemektedir.

⁶³ Belki de, taş yolun inşası ile birlikte kanalların bir bölümü, özellikle doğuda yer alanlar kullanılmaz hale gelmiş olmalıdır. Ancak, bu konu hakkında kesin fikir yürütebilmek mümkün değildir.

3-Kanalizasyon (Lev.16)

Kazılan alanın güneybatısında, -3.73 m. derinlikte açığa çıkarılan ve kanalizasyon sisteminin parçası olarak değerlendirilen kemerli açıklıklar üzerinde de durulması gereklidir. Öncelikle kazı sırasında fark edildiklerinde, batıda yer alan kimi mekân ya da mekânların girişleri olarak değerlendirilmişlerdir. Ancak çalışmalar ilerleyip, içlerine dolmuş çamurlar temizlendiğinde aslında kalınlıklarının fazla olmadığı anlaşılmıştır. Kuzey kemer içerisindeki profilde görülen, çamura gömülü bir basık kemer parçası, kemerlerin batısında yer alan ikinci bir kemer dizisinin varlığını göstermiştir. Bu çevrede Tarsus Belediyesi tarafından yapılan çeşitli kanal kazıları sırasında, kemerlerle oluşturulmuş bazı kanalların var oldukları görülmüştür. Makam Cami etrafında en azından kuzey ve batıda, kemerli koridorlardan oluşan bir kanal sistemi üzerinde durulması gerekmektedir.⁶⁴

Açığa çıkarılan kemerlerin önünde taş bir döşeme bulunmaktadır. Ayrıca güney kemere, güneyinden bağlanan bir taş döşeme kalın balçık tabakasının içine doğru devam etmektedir. Kemerler, taş döşemeli bir alana açılmaktadırlar. Bu durum, nehrin su seviyesinin daha aşağıda olduğunun düşünülmesine neden olmaktadır. Ayrıca, kemerlerin iç yüzlerinde, şebeke yerleştirilebilmesi için kullanıldığı anlaşılan delikler bulunmaktadır. Kemerler muhtemelen demir şebekelere sahiptiler ve doğu bölümlerinde yaklaşık 1 m yüksekliğe sahip duvarlar yer almaktadır. Şebeke ile dışa açılan kemerlerin, kanalizasyon şebekesinin parçası olup olmadıklarını kesin olarak anlayabilmek, eldeki verilerle mümkün değildir. Metal şebekelerle birlikte, yukarıda bahsi geçen basık kemer kalıntısı da dikkat çekicidir. Kuzey-güney doğrultusunda atılan kemerlerin, batıda, bu kez doğu-batı doğrultusunda kemerlerle bağlantılı olması ihtimali söz konusudur. Tüm bunların, bugün için varlığı bilinmeyen ve yol altında kalmış bir yapıya işaret ediyor olma ihtimali söz konusudur. Bu düşünce, kazıların bu alanda genişletilmesi sonrasında anlaşılabilir niteliktedir.

4-Havuz (Lev. 3, 10, 12)

Caminin kuzeyinde ve taş yolun batısında yaklaşık olarak 5.70 m. genişliğinde bir havuz bulunmaktadır. Büyük bölümü, kuzeydeki ana caddenin altında kalmış olan havuzun uzunluğunu tahmin edebilmek bugün için mümkün değildir. Bu bölümde yapılan 1.80x2.20 m ölçülerindeki sondaj, özellikle kuzeyde temelin yaklaşık olarak 1.60 m derinliğe indiğini göstermiştir. Aynı sondaj sırasında, zeminin çok güçlü bir şekilde sıkıştırılmış olduğu da anlaşılmıştır.

⁶⁴ Tarsus Belediyesi tarafından, Makam Camii etrafında yapılan kazılar sırasında hemen her yerde mimari kalıntılara rastlandığı, eldeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Havuz konusundaki bir başka veri de, güney duvarında yer alan kanallardır. Kanallar, duvarın güneyinde yer alan ve muhtemelen kanalizasyonla bağlantılı olan birime açılmaktadır. Kanallar ve bağlantıda oldukları birim nedeni ile bu bölümde, kuzey-güney doğrultusunda bir su hareketinden bahsetmek mümkün olmaktadır. Havuzun, içerisine mezarlar inşa edilmeden önce balçıkla dolduğu ve bu olay sonrası -3.15 m’de, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir su kanalı yapıldığı anlaşılmaktadır. Su kanalının bulunduğu seviyede, in situ durumda sırlı tuğla malzeme açığa çıkmıştır. Anılan malzemenin, mezarların altında da devam ediyor olması, sırlı tuğla zemin kaplamasının mezar evresi öncesi yapıldığını göstermektedir. Bu değişikliğin nedeni olarak, alanın balçıkla dolması gösterilebilmekle birlikte, dönem ve tarih yargısında bulunmak mümkün olamamaktadır.

Havuzla ilişkin bir diğer dikkat çekici durum da, içerisinde farklı yerlerde açığa çıkmış olan bodur sütun gövdeleridir.⁶⁵ Özellikle taş su kanalının doğusunda görülen bir detay, havuzun belki de balçıkla dolması sonrası su kanalının yapıldığını ve kapak taşları ile kanalın kapatıldığını düşündürmektedir. Tek yerde görülen bu detayda, bir kapak taşı, su kanalının olduğu bölümden bodur sütunun üzerine oturtulmuştur.⁶⁶ Su kanalının doğu bölümünün kapak taşları ile kapatılmış olma ihtimaline karşılık, batı bölümünün açık olduğu anlaşılmaktadır. Kanaldan gelen su, bir oyuktan, profile yerleştirilmiş küçük bir taş havuzcuğa akmaktadır.⁶⁷

Havuzun kuzeydoğu köşesinde, üzerinde bir delik olan büyük ve düzgün bir taş bulunmaktadır. Taş üzerinde yer alan delik, havuz tarafına yani batıya doğru bir dirsekle dönmekte olup, su künklerine bağlanmaktadır. Burada yer alan kurgu, mezarlar nedeni ile tahrip edilmiş olup, özgün durumun anlaşılabilmesi bugün için mümkün görünmemektedir. Ancak, bu bölümde kapalı bir mekân varlığı düşünülebilir. Delikli taş -2.68 m, taş su kanalı ve döşeme ise -3.15 m derinliktedir. Künklerin yönü ve derinlik farkı nedeni ile bu bölümde mekânın farklılaştığı anlaşılmaktadır. Ancak daha önce de söylendiği gibi, mezarlar ve çevre duvarı, bu bölümdeki zemini ciddi anlamda bozmuş ve değiştirmiştir.⁶⁸

---

⁶⁵ Genellikle hamamlarda, sıcak havanın dolaşması için zemin, sütunce ya da destekler üzerinde taşınırlar. Ancak burada durum farklıdır ve sırlı tuğlalar, balçık üzerine yerleştirilmişlerdir. Bu durum bir taşkın sonrası gerçekleşmiş olmalıdır.

⁶⁶ Alanda hep su ve su detaylarının varlığı görülmektedir.

⁶⁷ Burada küçük bir sebil sisteminin varlığı görülür. Bunun yapıldığı günlerde, su çok fazla geliyor olmamalıdır.

⁶⁸ Özgün planın anlaşılabilmesi bugün için mümkün değildir.

VII. KÜÇÜK BULUNTULAR⁶⁹

Kazıda, farklı dönemlere ait 4651 parça sırlı ve sırsız seramik parçası ele geçmiştir. Buluntular ağırlıklı olarak Geç Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait sırsız ve sırlı parçalardan oluşmaktadır. Roma, Bizans ve Selçuklu seramikleri; kandil, unguentarium, mortarium, kase, tabak, testi, amphoriskos ve amphora, Osmanlı seramikleri ise kase, tabak, testi, küp, fincan, mumluk ve lüle gibi türlerden oluşmaktadır. 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlenen Geç Roma-Erken Bizans dönemi kapları ve kandiller, kesin tarihlenemeyen sırsız Bizans dönemi kâse, tabak, testi ve amphoraları (olasılıkla 7.-13. yüzyıllar arasına ait), 12.-13. yüzyıllara ait sırlı kase ve tabaklar, 12.-13. yüzyıllara tarihlenen İran kökenli ithal rakka ve lüster seramik parçaları, Geç Bizans ve Erken Osmanlı dönemlerine ait 14.-15. yüzyıllara tarihlenebilen kase, tabak ve testiler, Kütahya ve Milet işi çanak-çömlekler, Geç Osmanlı dönemine ait çok sayıda tek renk (genellikle yeşil) sırlı testi ve kaseler kazı alanı ve çevresindeki yerleşimin/kullanımın sürekliliğini göstermektedir. Benzer bir sonuç az sayıdaki cam buluntular için de geçerlidir. Ancak, tarihleri hemen hemen 5. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan söz konusu buluntuların (seramik ve cam) toprak içerisinde karışık olarak ve bir arada ele geçmiş olması küçük buluntuların yapının evrelerinin tarihlendirilmesine yardımcı olmasını engellemektedir.

VIII. SONUÇ

Tarsus Makam Camii kazısı, Aralık 2010-Temmuz 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Son cemaat yeri ek binasının kaldırılması sonucu, bu mekân sınırları içerisinde kalmış olan kenar uzunlukları; 6.85, 17.80, 5.40 ve 15.30 m olan bir alanda kazı çalışmalarına başlanmıştır. Anılan alanda yapılan kazı sırasında, üst seviyelerde, ±0.00 ile -1.94 m arasında, hazireye ait mezarlara rastlanmıştır. Bu gömüler, bir mezar alanı hazırlanmaksızın, direkt olarak toprak zemine yapılmışlardır. Sağlam zemine ulaşılabilmesi için iskeletler kaldırılmış ve çalışmaya devam edilmiştir. -1.94/-2.00 m derinlikte oda mezarlara ulaşılmış ve yapılarının anlaşılabilmesi için etraflarının açılmasına karar verilmiştir. Etrafları açılırken bir yandan da mümkün olanların içleri açılıp temizlenmiştir. Oda mezar seviyesininin -1.94/-3.46 m'ler arasında olduğu görülmüştür. Bu derinliğe ulaşılması sırasında, oda mezarların doğusunda -2.91 m derinlikte, sağlam taş bloklardan oluşan bir zemine rastlanmış ve yapısı nedeni ile taş yol olarak adlandırılmıştır (Lev. 12)

Hedeflenen derinliğe inilirken ortaya çıkan yeni mimari bulgularla birlikte, alan içerisinde çok sayıda sondaj yapılarak alanla ilgili sorunların

⁶⁹ Makam Camii buluntularının genel incelemesi ve değerlendirmesi, Dr. Meryem Acara Eser tarafından yapılmıştır.

çözümlemesine çalışılmıştır. Ancak, çalışılan alanın darlığı nedeni ile birçok soru yanıtız kalmıştır.

Özellikle tarihlendirme konusunda veriler yeterli değildir. Açığa çıkarılan mimari birimlerle birlikte, ele geçirilmiş olan seramikler de tarihlendirme konusunda yardımcı olamamışlardır.⁷⁰ Tarihlendirme konusunda inşa evrelerinden hareket edilebileceği değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme sonucuna göre, aşağıda belirtilen tarihlendirme önerisinin yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır;

1. Evre: Köprü ve kanalizasyon (en erken) 1. yüzyıl,
  2. Evre: Köprü kuzeyinde yapı inşası 2. yüzyıl,
  3. Evre: Köprü kuzeyine basamaklı zemin inşası ve doğuda muhtemel kuyu 2. yüzyıl
  4. Evre: Taş yol, havuz, doğuya ikinci sıra duvar, batıda taş döşeme ve altında kanallar 2-7. yüzyıllar arası
  5. Evre: Türbe inşası ve mezarların yapılmaya başlaması 7-9. yüzyıl⁷¹
  6. Evre: Cami inşası (en geç) 1501-1516 yılları arası⁷²
  7. Evre: Cami doğusuna su kanalı ve basık tonoz inşası 1550'ler⁷³
  8. Evre: Minare inşası 1867⁷⁴
- Evre: Doğu'da üst seviyede su kanalı 1960'lı yıllar.⁷⁵
9. Evre: Doğu'da üst seviyede su kanalı 1960'lı yıllar.⁷⁶

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A. ve diğerleri. (1993). Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-I Kehf, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1993.
- AYKAÇ, P. (2008). Determination of Presentation Principles for Multi-Layered Historical Towns Based on Cultural Significance Case Study: Tarsus, METU, Department of Architecture, Unpublished Master Thesis.

⁷⁰ Alanda ele geçirilen tüm küçük buluntular nehir tarafından taşınan, karışık malzemelerdir ve bu nedenle de alanın tarihlendirilmesinde kullanılmaları mümkün olamamıştır.

⁷¹ Türbenin inşası sonrasında bu bölümde bazı yapılaşmaların olması söz konusudur ancak neler olabileceğini bilmek mümkün değildir. Tarsus tarihine bakıldığında 788, 804 ve 1275 yıllarında Makam Camii ve çevresinde bazı uygulamalar söz konusudur. Cami inşa edilene kadar bir mescit inşa edilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Mekândaki kimi değişiklikler ya da onarım izlerinin bu tarihlere ait olma ihtimali bulunmaktadır.

⁷² Bu tarihte Makam Camii ile ilgili bir vakfiye bulunuyor olması, caminin de aynı tarihlerde inşa edildiğini düşündürmektedir.

⁷³ Kubadpaşa Medresesinin inşası ile birlikte suyun yön değiştirmesi gerekmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.

⁷⁴ Bu tarih öncesi, 1810 ve 1857 yıllarında kapsamı bilinmeyen iki onarım söz konusudur.

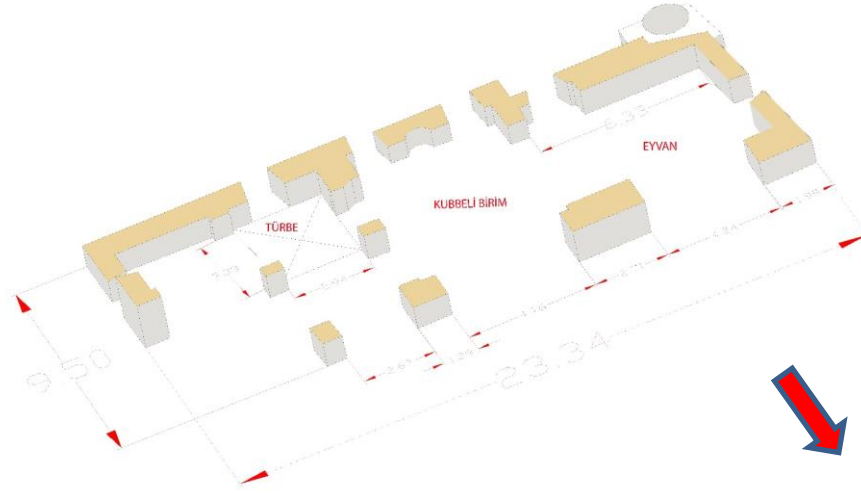
⁷⁵ Tarsus'ta gerçekleşen büyük bir sel sonrası kanalın yapıldığı anlatılmaktadır.

⁷⁶ Tarsus'ta gerçekleşen büyük bir sel sonrası kanalın yapıldığı anlatılmaktadır.

- BİLGİLİ, A.S. (2011). Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri, Ankara.
- BOARDMAN J. (1965). Tarsus, Al Mina and Greek Chronology, the Journal of Hellenic Studies, Vol. 85, s. 5-15.
- BOSWORTH E.C. (1992). The City of Tarsus and the Arab- Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbasid Times Oriens, Vol. 33, s. 268-286.
- DALLEY, S. (1999). "Sennacherib and Tarsus", Anatolian Studies, 49, s.73-80.
- DARKOT, B. (1997). "Tarsus", İslam Ansiklopedisi, 12/1, Eskişehir.
- DUYMAZ, A.Ş. (2003). II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri), T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta.
- GÜRBÜZ, K. (2003). "Berdan Nehri'nin Kuvaterner'deki Evrimi ve Tarsus'un Tarihçesine Jeolojik Bir Yaklaşım", Kuvarterner Çalıştayı, IV, İTÜ, Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü, 2003, s.79-83.
- O'CONNOR, C. (1993). Roman Bridges, Cambridge.
- ÖZ, A. (2010). Tarsus'ta Kabri Bulunan Daniyal Nebi (a.s), Tarsus.
- ÖZ, H. (1991). Tarsus Tarihi, Tarsus.
- ÖZCAN, E. (2008). Tarsus (Tarsos) Sikkelerindeki Mimari Yapılar ve Anıtlar, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- POŞ, A. (2005). Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923), İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çukurova Üniversitesi, Sayı I,Cilt 5, s.243-279.
- RAMSAY, W.M. (1903)"Cilicia, Tarsus and the Great Taurus Pass", The Geographical Journal, 22/4, s.357-410.
- SAYCE, A.H. (1925). "Perseus and the Achaeans in the Hittite Tablets", The Journal of Hellenic Studies, 45/2, s.161-163.
- STERN, S.M. (1960). "The Coins of Thamal and of Other Governors of Tarsus", Journal of the American Oriental Society, 80/3, s.217-225.
- TALAY, A.(2007). Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamit, Armoni Yayınları, İstanbul.
- TANRIVERDİ, H.G. (2006). Tarsus'ta Türk İslam Mimarisi, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- UMAR, B. (1993). Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul.
- YILDIZ, A. (2008). "Tarsus Makam-ı Danyal Camii Kurtarma Kazısı", 16. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Marmaris, Ankara: s.31-46.
- YÜKSEL, M. (Tarihi Yok). Çukurova'da Türk İslâm Eserleri ve Kitabeleri, Adana.
- ZOROĞLU, L. (1995). Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtlar, Adana.

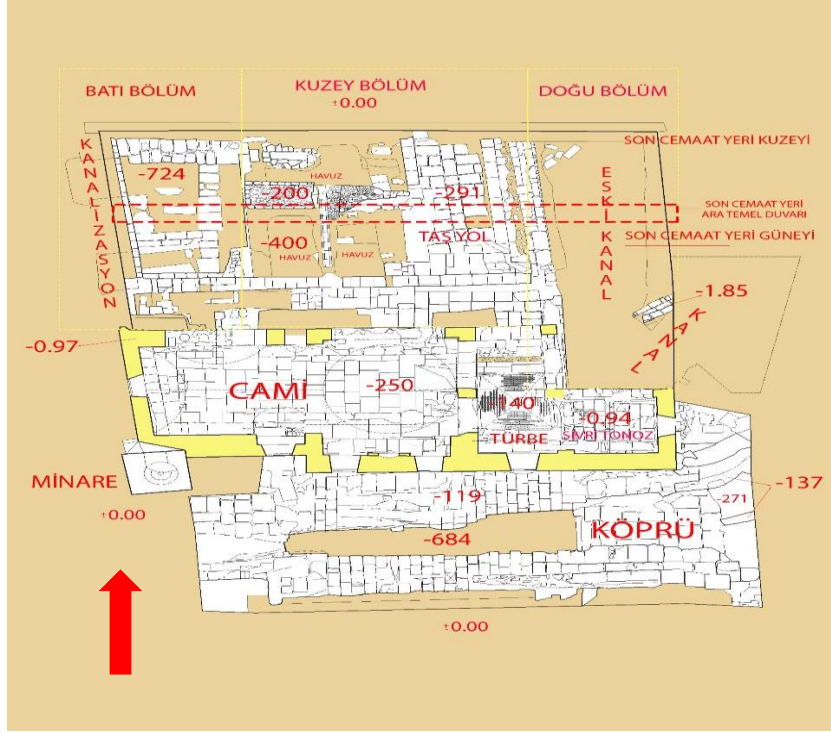
LEVHALAR

Levha 1. Makam Cami, Plan

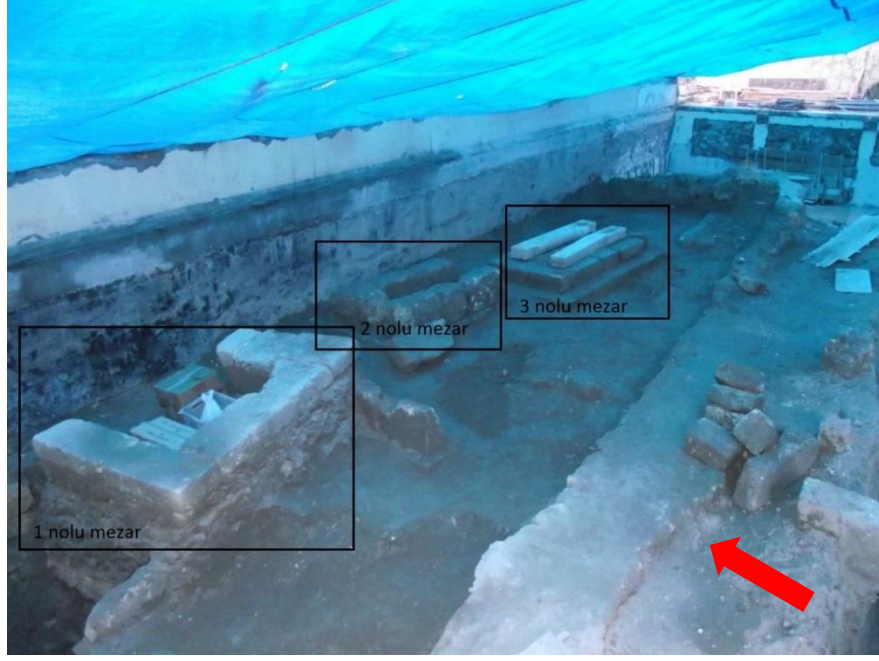
Levha 2. Kanal Kazısı Sırasında Bulunan Köprü (Tarsus Belediyesi Arşivi)

Levha 3. Makam Camii, Plan, Kazı Sonrası

Levha 4. Batı Bölüm, Kuzeye Bakış, Genel Görünüm

Levha 5. Kuzey Bölüm, Üst Seviye Mezarlar, Doğuya Bakış, Genel Görünüm

Levha 6. Taş Yol, Genel Görünüm

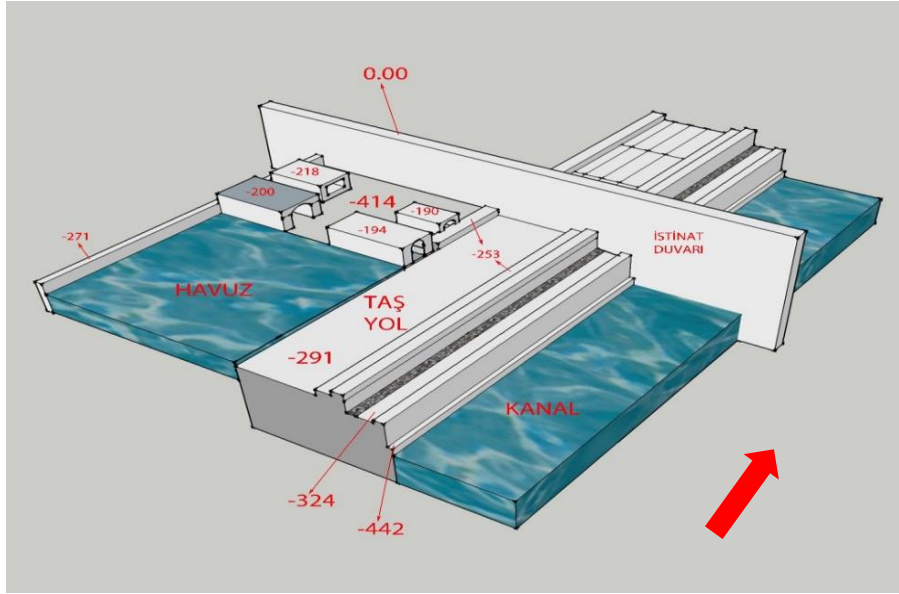
Levha 7. Temel Duvarı Altında Açığa Çıkan İskeletler

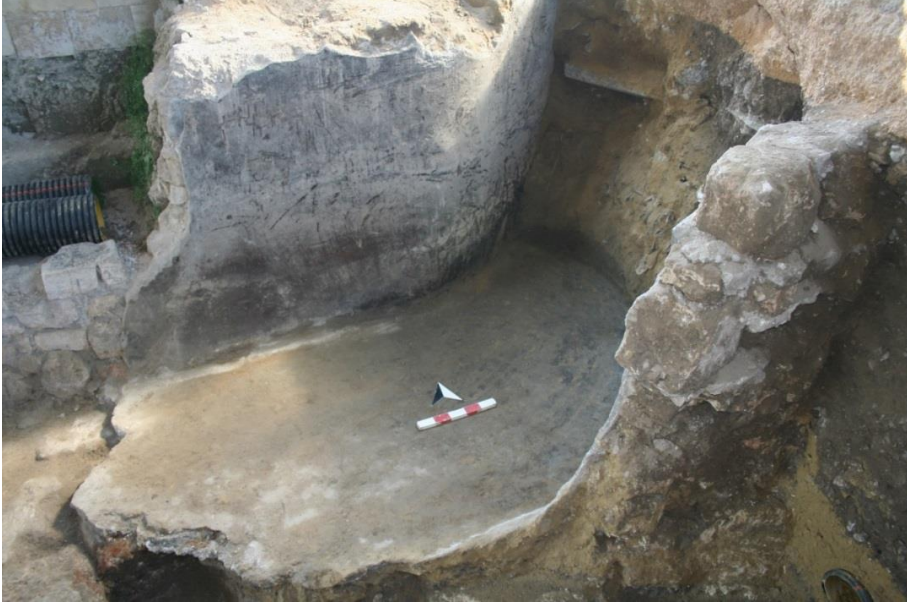
Levha 8. Abdestlik Bölümü, Kazı Sonrası, Kuzeye Bakış Genel Görünüm

Levha 9. Mezar Odaları, Kuzeye Bakış, Genel Görünüm

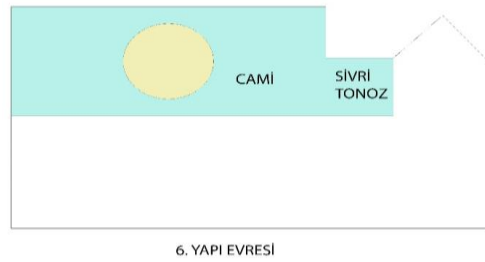
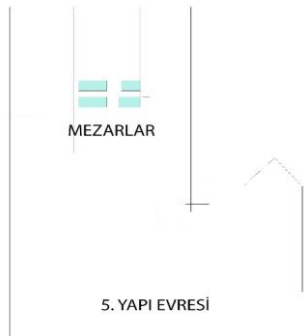
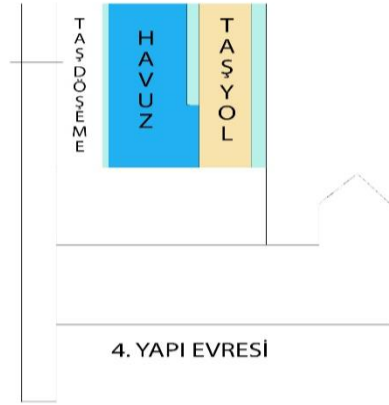
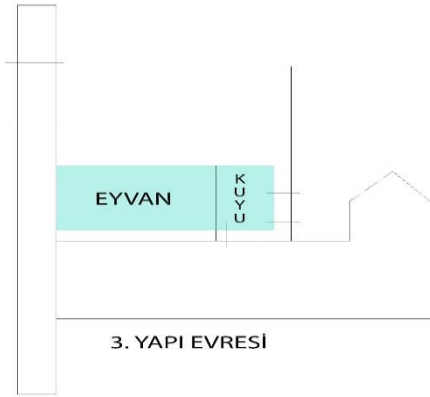
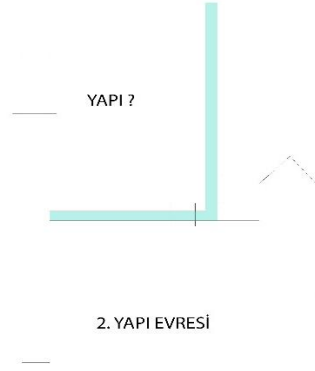
Levha 10. Kazı Sonrası Alan, Kanal, Taş Yol ve Havuz

Levha 11. Beton Su Kanalı, Kuzeye Bakış, Genel

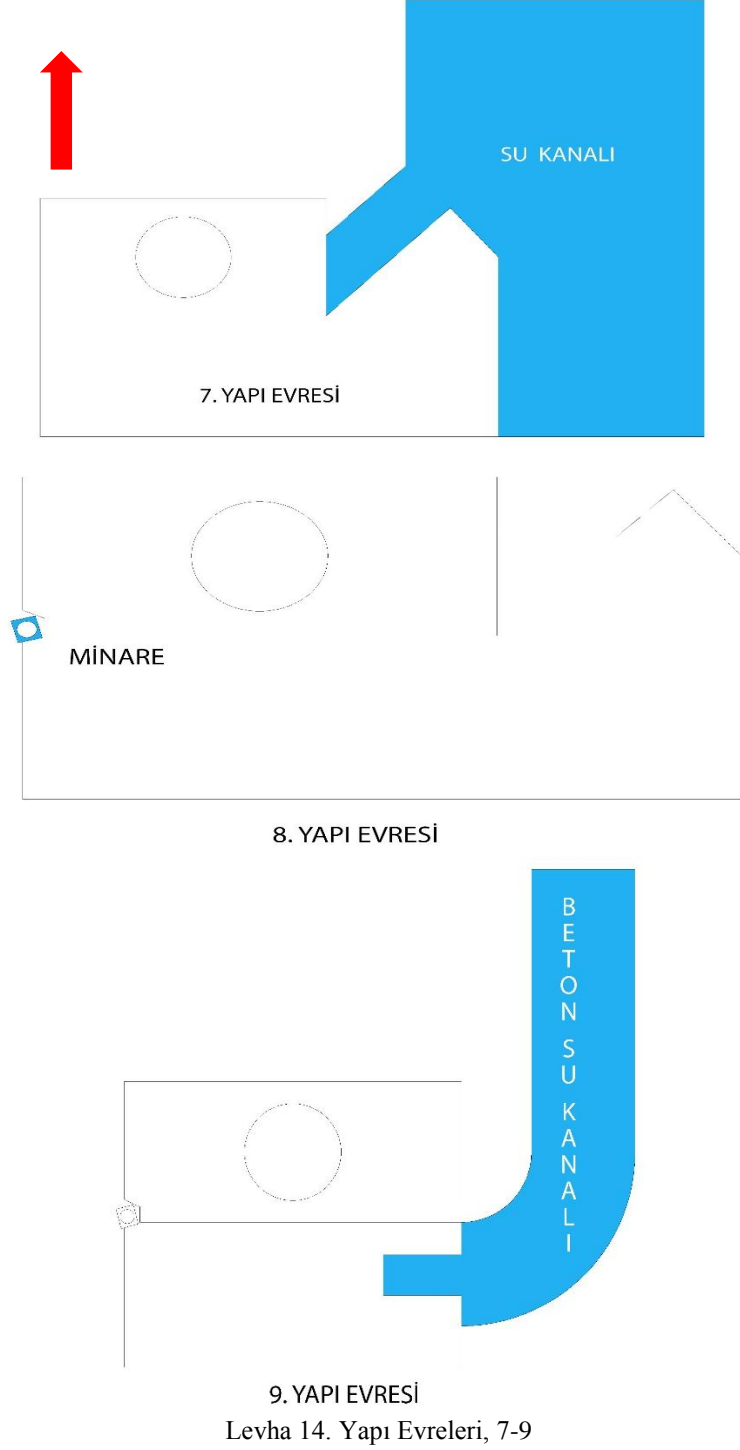

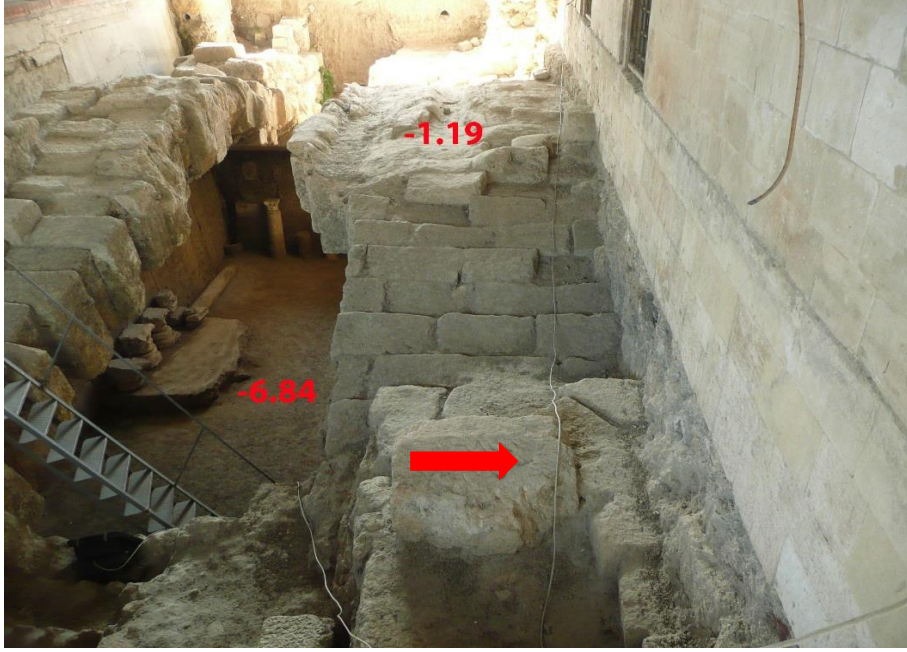
Levha 12. Kazı Sonrası, Genel Görünüm

Levha 13. Yapı Evreleri, 1-6

Levha 15. Köprü, Batıya Bakış, Genel Görünüm

Levha 16. Kanalizasyon Sistemi, Doğu Kemer